

Modernist Milliyetçilik Perspektifinden İsmail Gaspıralı'nın Eğitim Reformu ve Cedid Hareketinin Özbekistan Bölgesindeki Yansımaları

Pınar ERKEM*

ÖZ

Çarlık Rusya'sının hakimiyetine giren Türk topluluklarında geri kalmışlığın nedenlerini anlamak ve çözümler üretmek için ortaya çıkan ve Gaspıralı İsmail Bey'in ismiyle özdeşleşen Cedid hareketi, yeni usul eğitim veren okulların açılması ve Tercüman gazetesinin yayınlarıyla Türkistan coğrafyasında da etki göstermiştir. Bu hareketin eğitim ve basın-yayını araç olarak kullanması, milliyetçiliğin modernleşmenin getirdiği araçları kullanarak inşa edildiğini savunan modernist milliyetçilik kuramlarının ulus inşasında öngördüğü yöntemlerle benzerlik taşımaktadır. Bu perspektifle, Cedid hareketi modernist milliyetçilik çerçevesinde ele alınacak ve Gaspıralı İsmail Bey'in faaliyetleri ve Cedid hareketinin Türkistan'da, Özbekistan bölgesindeki etkileri incelenecektir. Araştırma bu bağlamda, literatürde Cedid hareketinin pan-Türkist mi pan-İslamist mi olduğu üzerine tartışmaya da katkı sunmayı amaçlamaktadır. İsmail Bey'in çabalarının Türkistan'daki yansımaları ele alınarak dönemin Rus politikaları ve yerel özellikleri göz önünde bulundurulacaktır. Cedid hareketi İslam'ı kimliğin ayrılmaz bir unsuru olarak kabul etmekle birlikte Cedidçilerin çabasının Kadimci olarak adlandırılan muhafazakâr unsurların karşısında yer aldığı ve toplumsal modernleşme gerçekleştirmek istedikleri görülür. Sonuç olarak Türkleri bir araya getirme ve modernleşme amaçlarıyla yeni bir eğitim anlayışı ve basın-yayın faaliyetleri yoluyla ortak dil yaratma çabalarının, modernist anlamda milliyetçi bir ulus-inşası süreciyle benzerlik gösterdiği iddia edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Cedidçilik, İsmail Gaspıralı, Özbekistan, Milliyetçilik, Türkistan.

Başvuru / Kabul: 24 Temmuz 2024 / 25 Ağustos 2024

Atıf: Erkem, P. (2024). Modernist Milliyetçilik Perspektifinden İsmail Gaspıralı'nın Eğitim Reformu ve Cedid Hareketinin Özbekistan Bölgesindeki Yansımaları, *İmgelem*, Özbekistan Özel Sayısı, 1-36.

Ismail Gaspıralı's Education Reform and Reflections of the Jedid Movement on the Uzbekistan Region From the Perspective of Modernist Nationalism

ABSTRACT

The Jadid movement, which emerged to understand the reasons for backwardness in the Turkish communities that came under the rule of Tsarist Russia and to produce solutions, and which became synonymous with the name of Gaspıralı İsmail Bey, also had an impact on the geography of Turkestan with the opening of schools that provided new-style education and the publications of the Tercüman newspaper. The use of education and press-publication as a tool by this movement bears similarities to the methods envisaged in nation-building by modernist nationalist theories, which argue that nationalism is built using the tools brought by modernization. From this perspective, the Jadid movement will be addressed within the framework of modernist nationalism, and the activities of Gaspıralı İsmail Bey and the effects of the Jadid movement in Turkestan and the Uzbekistan region will be examined. In this context, the research also aims to contribute to the discussion in the literature on whether the Jadid movement was pan-Turkist or pan-Islamist. The reflections of İsmail Bey's efforts in Turkestan will be discussed, and the Russian policies and local

*Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, İstanbul/Türkiye, E-posta: erkem@istanbul.edu.tr, ORCID Numarası: [0000-0003-1171-8803](https://orcid.org/0000-0003-1171-8803), ROR ID: <https://ror.org/03a5qrr21>

characteristics of the period will be taken into consideration. Although the Jadid movement accepted Islam as an inseparable element of identity, it is seen that the efforts of the Jadids were against the conservative elements called Kadimists and that they wanted to achieve social modernization. As a result, it will be claimed that the efforts to bring the Turks together and create a common language through a new understanding of education and press-publication activities for the purposes of modernization are similar to a nationalist nation-building process in the modernist sense.

Keywords: Jadid, Ismail Gaspirinski, Nationalism, Özbekistan, Türkistan.

Received / Accepted: 24 July 2024 / 25 August 2024

GİRİŞ

19. yüzyıl, Kırım ve Türkistan'da yaşayan Türklerin bağımsızlıklarını kaybettikleri ve sonrasında asimilasyon yönünde baskıyla karşılaştıkları bir dönem olmuştur. Dönemin emperyal politikalarının bir uzantısı olarak Rus Çarlığı güney ve doğuya doğru genişleme politikası izlemiş (Gülboy ve Güzel 2024) ve bunun sonuçları olarak Kırım Türklerinin, Türkistan*’da Hokand, Buhara ve Hive hanlıklarının sırayla işgal edildiği bir dönem olmuştur. Bu yenilgiler ve demiryolları gibi ulaşım ağları ile iletişim imkanlarının gelişmesinin de etkileriyle bölgede yaşayan Türkler, özellikle de Kırım Türkleri, farklı bölgelerle temas etmiş, yenilikler hakkında bilgi sahibi olmaya başlamış ve bu yenilgilere neden olan geri kalmışlıklarının sebepleri üzerine düşünmeye başlamıştır (Kanlıdere 1997: 89-96). Zira bölgedeki Türklerin sahip olduğu siyasi ve askeri organizasyonların, nispeten sayıca az fakat gelişmiş tekniklere ve üstün disipline sahip Rus güçlerini durdurma konusunda başarısız olmaları tüm bölgenin Rus kontrolüne geçmesine neden olmuştur. İpek Yolu ticaret hattının önemini yitirerek deniz yollarının önemli hale gelmesi, Avrupa'nın bilimsel alandaki ilerleyişi ve bunun özellikle silah teknolojisine yansması, Türkistan topluluklarının geri kalışının önemli nedenleri olarak kabul görmektedir (Togan 1981: 100-122; Barthold 1975: 324). Tüm bunların sonraki yüzyıllara yansması ise, skolastik hale gelmiş bir eğitim sistemi, bozulmuş iktisadi sistemler ve liberal olmaktan uzak otoriter yönetimler olarak tecelli etmiştir. Türkistan bölgesindeki geri kalmışlığı sorgulayan ve bu anlamda çareler düşünen Türk fikir insanları, çağın gereklerine uygun eğitimin ve toplumsal yaşamın oluşması gerektiği üzerinde durmuşlardır. Bu anlamda dönemin düşünceleri özellikle basın-yayın yoluyla tüm Türkistan coğrafyasına yayılmış ve eğitim faaliyetleri yeni bir elitin ortaya çıkışını hazırlamıştır. Cedid hareketi ismini alan bu yenilikçi düşüncenin ve bu düşüncüyü benimseyen elitin izinin

---

* Türkistan ifadesi Zeki Velidi Togan'ın 'Hazar Denizinden Çin Seddine, Altaylardan Hindikuş'a uzanan ülkeler' ifadesiyle sınırlarını belirlediği Türkili veya (Büyük/Uluğ) Türkistan anlamında kullanılmıştır (Togan 1981: 2).

Modernist Milliyetçilik Perspektifinden İsmail Gaspıralı'nın Eğitim Reformu ve Cedit Hareketinin Özbekistan Bölgesindeki Yansımaları

Gaspıralı İsmail Bey'den itibaren sürüleceği bu yazıda, hareketin modernist milliyetçilik perspektiflerine göre değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

Modernist perspektifin önemli isimlerinden Elie Kedourie'nin tanımıyla milliyetçilik 19. yüzyılda Avrupa'da ortaya çıkmış bir düşüncedir (Kedourie 1971: 9). Kedourie'nin de incelemesinde ayrıntılı şekilde tartışıldığı üzere, Johann Gottlieb Fichte ve Johann Gottfried Herder gibi Alman idealizminin milliyetçiliğe bakışı dil birliğine dayanır; aynı dili konuşan insanlar aynı şekilde düşünür ve aynı şekilde duyumsar. Dil birliği, kültür birliğini getirir, bu da millet olmanın temel koşulunu sağlar. Bundan sonra gerekli olan oluşum, dil ve kültür birliğini sağlamak ve sürdürmek için kurumsal yapıyı sağlayacak olan devletin varlığıdır. Kedourie (1971: 9-20) için de devlet, millet olmanın ve milli kimliği geliştirmenin temel şartlarından biridir. Böylece milliyetçiliğin üç temel ayağı olan dil, kültür ve devlet ortaya konulmuş olur.

Milliyetçiliğin modern bir kavram olduğunu, 19. yüzyılda toplumsal, siyasal ve ekonomik alanlardaki değişimlerin, özellikle de sanayileşmenin ve onun yol açtığı değişikliklerin sonucu olarak ortaya çıktığını iddia eden milliyetçiliğin modernist kuramcıları da dil ve kültür birliğine önem veren bir yaklaşım sergilemektedir. Bunlar arasında en bilinen iki isim Ernest Gellner ve Benedict Anderson'ın kuramlarına bakıldığında, dil, eğitim, aydın/elit zümresi ve basın-yayın gibi unsurların milliyetçiliğin inşasındaki rolüne önem verdikleri görülür. Milliyetçiliği siyasal ve ulusal birimlerin çakışması olarak tanımlayan Gellner (1992: 19), milletin inşasında temel olarak aynı dili konuşan ve böylece birbiriyle anlaşabilen, ortak bir kültürü paylaşan insanların ortaya çıkarılmasının önemine dikkat çeker. Bunun gerçekleştirilmesi için de en etkili araç olarak eğitimi gösterir. Ortak dille verilen kitlesel eğitim, ortak kültürü ve kimliği yaratacaktır, bu da millet bilincini oluşturacaktır. Bu şekilde bir kitlesel eğitim verilmesi ise, gerekli organizasyon ve mali yükü düşünüldüğünde, sahip olduğu imkanlarla ancak devletin gerçekleştirebileceği bir uygulamadır. Böylece dil, kültür ve devlet birliği Gellner'in modernist kuramı içeriğinde de yeniden üretilir.

Anderson (1995: 52-62) da Gellner (1992: 22-25) gibi dil ve kültür birliğine önem verir. Dil ve kültür birliğinin sağlanmasında eğitimin rolünü kabul eder; fakat buna ekleme olarak bir de basın-yayın faaliyetlerinin etkisine değinir. Matbaanın ve kapitalist yayıncılığın Avrupa'da kutsal kitapları yerel dillere çevirerek başlattığı etkinin, roman ve gazete gibi kitlesel olarak okurla

buluşan araçlar sayesinde insanların aklında *hayali bir cemaate* üye olduklarını canlandırdığını iddia etmiştir. Basın-yayın faaliyetleriyle dil standartlaşır, belirli bir coğrafyada kullanılan dilin standartlaşmasıyla kültür de ortaklaşır ve bunlar ulus kimliğinin inşa edilmesinin en önemli araçları olarak işlev görürler. Din ve hanedan bağlarının çökmesi sonrası, basın-yayıncılığın da etkisiyle yeni bir topluluk biçimi olarak Anderson'un sınırlı ve egemen bir siyasal topluluk olarak tanımladığı modern ulusun ortaya çıkışına şahit olunur. Böylece yayıncılık faaliyetleri, eğitimle birlikte, yeni toplumsal birim olarak ulusun hayal edilmesini sağlayacak olan ortamı hazırlamış olur.

İki düşünürün de ortak olarak üzerinde durdukları bir diğer konu ise aydın/elit zümresinin varlığının gerekliliğidir. Ortak dilde ortak bir kültürün ortaya çıkarılması için gerekli girişim ve çabaları gösterecek olan elit grubunun rolü milletin inşasında en önemli unsurlardandır. Bunlar Anderson'un (1995: 63-82) *criollo* örneğindeki gibi kimliklerinin farklılığını ayırt etmiş ve buna bağlı olarak bir siyasi birim oluşturma mücadelesine karar vermiş olan yeni bir siyasi lider grubu olabilir ya da Gellner'in (1992: 185) örneğinde olduğu gibi ortak kültürü inşa edecek olan eğitimciler, kültürel ve siyasi liderler olarak ortaya çıkabilir.

Dil, kültür ve milli kimlik arasındaki bağ, Orta Doğu ve Balkanlar özelinde çeşitli çalışmalarda kapsamlı olarak ele alınmıştır (Baktıaya 2017; Bryant 2007). Modernist milliyetçilik kuramcılarının dil ve kültür üzerinden ulusun inşasına dair sundukları veriler, Gaspıralı İsmail Bey'in Usûl-i Cedid yani yeni usûl eğitim programında ayrıca onun ve Türkistan Cedidçilerinin eğitim dışındaki basın-yayın faaliyetlerinde birebir yansımalarının bulunması, Cedid hareketinin de modernist milliyetçilik perspektifiyle ele alınmasını olanaklı kılmaktadır.

Bu yazı tüm bu süreci, öncelikle İsmail Bey'in faaliyetlerini ve Türk halklarının modernleşme sürecine katkısını inceleyerek başlayacak, daha sonra Cedid hareketine odaklanacak ve son olarak da Cedid hareketinin Özbek coğrafyası üzerindeki etkisine dönemin siyasi gelişmeleri ile koşut şekilde bakacaktır. Bunları yaparken bu çalışma, literatürde Cedid hareketi için pan-İslamist veya pan-Türkist olduğu yönündeki farklı tezleri göz önünde bulunduracak, Cedid hareketinin modernist milliyetçilerin iddiaları kapsamında modern ulusun inşası için gerekli aşamalardan olan dil ve kültür birliğini sağlamak üzere eğitim ve basın-yayın araçlarını kullandığını, bu bakımdan Cedid hareketinin millet inşasının ön aşaması olarak değerlendirilebileceğini iddia edecektir.

Modernist Milliyetçilik Perspektifinden İsmail Gaspıralı'nın Eğitim Reformu ve Cedid Hareketinin Özbekistan Bölgesindeki Yansımaları

İsmail Gaspıralı ve Cedidçilik: Milli Uyanışın Mimarı

Cedid hareketinin kapsamı pek çok farklı boyutun anlaşılmasını gerektirmekteyse de bu akımın temel çıkış noktasını anlayabilmek için öncelikle İsmail Gaspıralı'yı bu akımın öncüsü haline getiren sürecin ve ortamın anlaşılması önemlidir. Zira İsmail Bey, Kırım'da Usûl-i Cedid yani yeni usûl eğitimin yaygınlaşmasını sağlamanın ötesinde, bu hareketin Türk dünyasına iz bırakarak, bir akım haline gelmesini sağlayan isim olarak öne çıkmaktadır

İsmail Gaspıralı, Rus hakimiyetinde bulunan Kırım'daki Bahçesaray yakınlarındaki Avcıköy'de Kırım Tatarlarından orta boy soylu bir mirza ailesine mensup olan annesi Fatma Sultan ve Rus ordusundan emekli bir teğmen olan Gaspıra köyünden babası Mustafa Alioğlu Gaspıralı'nın oğlu olarak 20 Mart 1851'de doğmuştur. Eğitimine önce Müslüman okulunda başlamış, daha sonra askeri okula ve Moskova'da Harp Okuluna devam etmiştir (Kırımlı 1996; Saray 1987: 1). Moskova'da Harp Okulu'nda eğitimini sürdürürken, Girit isyanında Türklerin yanında savaşmak üzere yola çıkmış, yakalanınca okul hayatı sona ermiştir.

Bunun üzerine Bahçesaray'a dönen İsmail Bey dört yıl Rusça öğretmenliği yapmıştır. Bu sayede okul sisteminin içerisinde bulunarak eğitim sisteminin sorunlarını yakından tanıma şansı bulan İsmail Bey, eğitimcilik deneyimi sonrasında ise iki-üç yıllık bir Avrupa seyahatinde bulunmuştur. Bu dönemde Paris'te kalmış, Rus yazar İvan S. Turgenyev'in asistanlığını yapmış, dönemin aydınları ile zaman geçirerek Batı düşünce dünyasına aşinalığı artmıştır. Daha sonra İstanbul'a gelerek burada Harp Okuluna yazılmak istemiş, fakat dönemin Rus büyükelçisi Nikolay Pavloviç İgnatiyev'in araya girmesiyle okula kabul edilmemiştir (Sümer 2012: 232; Ahmet Lütfi Efendi 1989: 45). Bunun üzerine Bahçesaray'a dönmüş, önce başkan yardımcısı olarak görev almış, daha sonra belediye başkanlığı görevine başlamıştır.

Milliyetçiliğin Avrupa'da etkin olduğu, Osmanlı Devletinden pek çok Balkan devletinin bağımsızlığını kazandığı 19. yüzyılın son döneminde yaşamış olan İsmail Bey, bu akımın Kırım'daki Müslüman Türkler arasındaki etkisini sorunsallaştırmıştır. İstanbul'da olduğu sırada modernleşme ve milliyetçilik gibi dönemin devrimci sayılabilecek fikirlerini benimsemiş olan Genç Türklerden etkilenmiştir. Rus milliyetçiliğinin Slavist motifinin Rusya'da yaşayan Türkleri dışarıda bırakması üzerine Türklerin de kendi kimliklerinin bilincine varmaları ve Batılı anlamda

gelişmeleri için eğitimde reform yapılması gerektiği sonucuna varmış ve bu uğurda çabalar göstermiştir. Onun çabaları Kırım'dan Taşkent'e tüm Türk coğrafyasında etkilere yol açmıştır.

Aralarında Müslüman düşünür ve aydınların da yer aldığı birçok isim gibi gericilik ve bağınazlık nedeniyle geri kalmış olduğunu düşündüğü İslam toplumlarının hem siyasi hem de ekonomik olarak harap durumunu gören İsmail Bey, Rusya Müslümanlarının † kâğıt bile üretmediğinden dert yanarak 'Rus vermese okumaktan mahrum olacağız' der ve çağa uygun yenileşmenin, modernleşmenin gerçekleştirilmesi gerektiğini savunur (Gaspıralı 2016: 285). 1881 yılında Rusça yayınlanan Tavrida gazetesinde açıkladığı programına göre İsmail Bey'in Rus topraklarındaki Türklerin modernleşmesi için gerçekleştirilmesi gereken reform hedefleri şu şekildedir: Milli okulların kurulması ve eğitimde reform yapılması, milli eğitim merkezlerinin maddi olarak desteklenmesi için hayır cemiyetlerinin açılması, bütün Türklere ortak dilde hitap edecek milli basın faaliyetine geçmesi, Müslüman hayat tarzının modernleştirilmesi, Müslüman kadınların hürriyetine kavuşturulması, milli aydınlar zümresinin yetiştirilmesi şeklinde tespit edilmiştir (Devlet 1999: 18). Bu reform önerilerini içeren İsmail Bey'in programının modernist milliyetçilik kuramcılarının üzerinde durduğu kavramları içermesi dikkat çekicidir. Modernist milliyetçilerin vurguladığı gibi milliyetçilik modernizmin bir sonucudur. İsmail Bey'in amacı da öncelikle toplumunun modernleşmesidir. Fakat bunun ötesinde, Gellner'in (1992) ortak dil, eğitim ve aydın zümresi, Anderson'ın (1995) basın-yayın ve ortak dil vurgularının, İsmail Bey'in programında birebir yansımalarının bulunması, modernleşmeciliğinin ötesinde açık olmasa da milliyetçiliğin temellerini de barındırır. Modernist milliyetçiliğin savunduğu gibi dilin ortaklaştırılması, eğitimin bu ortak dilde yapılması temel hedeflerdendir. Eğitimin millileştirilmesi, yaygınlaştırılması ve bir aydınlar grubunun oluşturulması da gene modernist milliyetçiliğin temel öngörülerinde yer alır. Ortak dil ve kimliğin basın-yayın yoluyla tüm Türk coğrafyasına yayılması ise bir hayali cemaat olarak Türklüğün kurgulanması için temel yollar arasında olacaktır.

Gaspıralı İsmail Bey'den önce İran'daki Azerbaycan Türklerinden Mirza Feth Ali Akhundzade de benzer şekilde Müslümanların geri kalmışlığı üzerine düşüncelerini bir gelişmişlik sorunu olarak dile getirmiş ve eğitimi önemli bir çözüm aracı olarak görmüştür (Ortaylı 2005: 143-246). Bu çerçevede edebi eserler ve tiyatro oyunları kaleme almıştır. İsmail Bey ile bu açılardan

---

† İsmail Bey, 'Rusya'daki Müslümanların yüzde doksanı Türk oğludur' diyerek *Rusya Müslümanları* dediğinde Türklerden bahsettiğini ifade eder (Gaspıralı 2016: 224).

Modernist Milliyetçilik Perspektifinden İsmail Gaspıralı'nın Eğitim Reformu ve Cedid Hareketinin Özbekistan Bölgesindeki Yansımaları

---

benzerlikleri olmasına rağmen, önemli farklılıkları mevcuttur. Akhundzade bir ateist olarak geri kalmışlığın tüm sorumluluğunu dine yüklerken, İsmail Bey Müslümanlığı bir yardımcı unsur veya araç olarak algılamış ve esas amacı olan Türklerin birleşmesi amacıyla kullanılabilir bir kimlik unsuru olarak görmüştür (Shissler 2005: 168). İsmail Bey'in milleti oluşturmanın temeli olarak gördüğü unsurlar ise 'milli fikir ve dayanışma', ortak dil ve ortak dile dayanan eğitimidir (Sağlam 2019: 450). Bunların yanında Gaspıralı'da oldukça etkin aktivizm dikkat çekicidir. İsmail Bey gazete yayıncılığı yaparak geniş bir kitleyi etkilemiş, ayrıca yeni usûl eğitimi tasarlayarak bizzat hayata geçirmiştir. Bu açılardan kendi döneminde bölge aydınları üzerinde etkili olmuş ve Türkiye'den Özbekistan bölgesine dek tüm Türk coğrafyasına tesir etmiştir. Togan'ın belirttiği gibi üyelik ile takip ettikleri Tercüman gazetesinin, sayıları az olsa da çevreleri geniş olan Türkistan aydınlarının fikir dünyasında büyük etkisi olmuştur (Togan 1981: 556). İsmail Bey milli kimliğin gelişmesi ve yaygınlaşması için eğitim ve basın-yayını etkin şekilde kullanmıştır.

İsmail Bey Kırımlı Müslümanların gelişmesi için öncelikle çağdaş bir eğitim sisteminin gerekliliğini savunmuştur. Bu amaçla, yeni nesil eğitim olarak adlandırılabilir usûl-ü Cedid okullarının kurulmasına liderlik etmiştir. Bu noktada Gellner'in (1992) milliyetçiliğin inşasında en önem verdiği aracın milli eğitim olduğu hatırlanacak olursa, İsmail Bey'in eğitim çabalarının modernist milliyetçilik inşasıyla birebir örtüştüğü görülür. Ayrıca edebiyat ve sanatın bir topluluğun gelişmesindeki rolüne inanarak gazete ve tiyatro faaliyetlerine de önem vermiştir. İsmail Gaspıralı'nın fikirlerinin Türk coğrafyasında yayılmasında en etkili olan araç, çıkardığı Tercüman (1905 sonrası Tercüman-i Ahval-i Zaman) gazetesidir. Bu gazetede yazılarında sıklıkla ifade ettiği 'Dilde, Fikirde İşte Birlik' fikriyle kimliğe bütüncül bir yaklaşım sergilemiştir. Bu tutumla, kavimlere bölünmüş olan Türk dünyasının birleşmesini savunan gazete, Türk dünyasında otuz yıl dağıtılıp okuyucuya ulaşarak düşünsel alanda etkili olmuş, Türk kimliğinin ve milli bilincin oluşmasında önemli bir araç olarak işlev görmüştür. Gaspıralı ayrıca, Tercüman gazetesinde kullandığı sade dil ile Türk dünyasına ulaşabilmiştir. Tüm bu faaliyetleri, modernist milliyetçiliğin dil birliği yaratılması için gerekli olan eğitim ve basın-yayın faaliyetleriyle birebir örtüşmektedir. Anderson'ın (1995) milletin oluşumunda dil birliğini odağa koyduğu ve bunun gerçekleşmesinde en etkili aracın basın-yayın faaliyetleri olduğu hatırlanacak olursa, İsmail Bey'in Tercüman gazetesıyla gerçekleştirdiği yayıncılık faaliyeti millet olma yolunda önemli bir adımdır. Tercüman

gazetesinin faaliyetiyle dil birliği, kültür birliği ve bunun devamında milliyetçilik adımları gerçekleşecektir.

İsmail Bey'in dilde birlik ile kastı tüm Türk dünyasının tek bir dil konuşması değil, fakat matbuatta ortak bir dili anlayabilmesidir. Bunun için, yoğun yabancı sözcük içeren İstanbul Türkçesini çok ağdalı bulmuş, onun yerine Kırım Türkçesinin halka daha rahat şekilde erişebileceğini ve daha geniş kitleye ulaşabildiğini düşünmüştür (Ercilasun 2014: 24). Gaspıralı Tercüman gazetesi ile dilde birlik amacını gerçekleştirmek üzere Arapça ve Farsça sözcüklerden arınmış, Osmanlı Türkçesi temelinde, Kırım Tatarcasını da içeren sadeleştirilmiş bir dil kullanımına özen göstermiştir (Gündoğdu 2012: 20). Dil birliği, fikir veya kültür birliği ve politik birlik, tüm milliyetçi projelerin temelinde olduğu gibi Gaspıralı'nın Cedid hareketinin de temelinde yer alarak Türk birliğinin sağlanmasının yapı taşları olarak görülmüştür. Böylece Gellner'in (1992: 19-31) savunduğu dil birliği temelinden yola çıkan milli bilinç edinimi ve Anderson'ın (1995: 52-62) matbaacılık yoluyla dil birliğinin ve milliyetçiliğin yayılması yöntemlerinin bir örneği olarak görülebilecek bir anlayış ve faaliyet ortaya koymuştur.

Tercüman gazetesinin faaliyete başlayabilmesi için yoğun kişisel çaba gösteren İsmail Bey, basım faaliyetleri için matbaa kurmuş, burada ailesiyle birlikte tüm işleri yürütmüştür. Hayata geçirmek istediği eğitim reformunu gerçekleştirebileceği okulların açılması için de gene bizzat kendisi ve aile üyelerinin çabası gerekmiştir. Bahçesaray'da 1884'te açtığı okula destek toplayabilmek için okulda kırk günde Türkçe okuma yazma öğretileceğini açıklamış, bunu başarması halinde eğitim sistemini yayabilmek için eşraftan destek talep etmiştir (Kırımlı 1996: 392-5). Kırk günün sonunda okulun ilk öğrencilerinin okuma yazmayı öğrenmiş olması, İsmail Bey'in yeni usûl okulunun destek görmesini sağlamıştır. Okulda okutacağı kitapları kendi yazıp, kendi matbaasında kendi basacak kadar okulun tüm ihtiyaçlarıyla ilgilenen İsmail Bey, yeni usûl eğitim veren Cedid okulları için bireysel çaba göstermiştir. İsmail Bey kadınların eğitimi konusuna da önem vermiş bu nedenle kız mektebi açılmasına öncülük etmiştir. 1893'te Bahçesaray'da ablası Pembe Hanım ilk kız mektebini açmıştır (Kırımlı 1996: 392-5). Kırım'daki ilk kadın gazetesi olan Alem-i Nisvan (1905) ve ilk çocuk dergisi olan Alem-i Sıbyan (1906) ile kadınlar ve çocuklar için dergi ve gazetecilik faaliyetleri başlatarak bu alanlarda öncülük yapmıştır (Kırımlı 1996: 392-5).

Gaspıralı'nın yayıncılık faaliyetleri ve eğitim reformu ile ulaşmak istediği amaç kültürel modernleşme ve bu sayede Türkler arasında milli bilincin ve birliğin oluşturulmasıdır (Shissler

Modernist Milliyetçilik Perspektifinden İsmail Gaspıralı'nın Eğitim Reformu ve Cedid Hareketinin Özbekistan Bölgesindeki Yansımaları

2005: 168). Fakat Shissler'a göre bu amaç ve çabaların kapsamında siyasi bir bağımsızlık projesi yer almaz zira Gaspıralı, Rus devleti çerçevesinden çıkmayı tahayyül etmez, daha fazla hak talebine sahip olarak Türklerin millet bilincine ulaşması ve medeniyet anlamında gelişmesi arzusundadır (2005: 166-8). Shissler'inkine benzer bir şekilde, Ortaylı'nın analizine göre de İsmail Bey Rusları köklü ve ileri bir uygarlık olarak görmekte ve Türklerin modernleşmesi için liberal Ruslarla iş birliğinin faydalı olacağını vurgulamaktadır (Ortaylı 1991: 44-45). Bu yorumların aksine Karpat'a göre ise Cedid hareketi 'siyasi ve milli kurtuluş çabasıydı' ve kendi geri kalmışlıklarından kurtulmak için başvurdukları bir milli dava olarak ifade edilmiştir (Karpat 2013: 469). Faaliyete geçirdiği gazete ve okullar için bağlı bulunduğu Rus yönetiminden izin almak zorunda olan İsmail Bey'in siyasi bağımsızlık yönünde bir düşüncesi olsa dahi bunu açıklamasının faaliyetlerini kısıtlayacağı göz önünde bulundurulacak olursa, bu konudaki duruşu hakkında kesin bir yargıya varmak güçtür. Devlet de benzer bir yorumla, Akçura ve Ağaoğlu'nun Birinci Dünya Savaşı öncesi Türklerin birliği yönünde açık propaganda yapmaktan kaçınmakta olduklarını ifade eder (1999: 153). İsmail Bey'in 1890-91'de Rus makamlarına Türkistan'da eğitim reformu yapılması için verdiği raporun dikkate alınmaması üzerine, bu durumu kabul etmek yerine amacına ulaşmak için farklı bir yol deneyerek Buhara Emiri Abdülahad ile bizzat ilişki kurması ve Türkistan'a gitmeye karar vermesi de Ruslarla kurduğu ilişkideki söz konusu pragmatik yaklaşımın bir örneğidir (Devlet 2011: 128). İsmail Bey'in bu tavrı, esas amacının Türklerin gelişmesi olduğunu, burada ona yardımcı olacak kişi veya kurumların ikincil öneme sahip olduğunu gösterir. Türklerin gelişmesine en fazla yardımı Rusların yapacağını düşündüğünde onlarla iletişim kurmuş, oradan cevap alamayınca yerel liderlere, örneğin Buhara Emirine dönmüştür. Nihayetinde amaç, Türklerin gelişmesidir.

Rus yönetimini karşısına almamak için temkinli davranan İsmail Bey, 1905 sonrası oluşan nispi özgürlük ortamında fikirlerini daha rahat ifade etme imkânı bulmuştur. Bu dönemde tüm Rusya Müslümanlarının Türk olduklarını ve Türklük milli kimliği altında birleşmelerini öngören pan-Türkçü fikirlerini ifade etmeye başlamıştır (Karpat 2013: 481; Kıyımlı 1996: 50-56). Buradaki pan-Türkçülüğün tüm Türkleri değil, Rus kontrolündeki Türkleri kapsamaması, İsmail Bey'in modernleşme ve millileşme planının Rus kontrolündeki topraklarda yaşayan Türkleri hedeflediğini göstermektedir. İsmail Bey'in 1911 yılında İttihat ve Terakki Fırkası genel merkezine seçilmesi, Yusuf Akçura'nın aynı tarihte Türk Yurdu'nu çıkarması gibi örnekler de Rusya Türklerinin 1905

sonrası pan-Türkist bir eğilimi olduğunu fakat bunun gizli bir amaç olarak kaldığını ifade eden Devlet'in iddialarını güçlendirir niteliktedir (Devlet 1999: 152-3; Georjon 2005). Türkiye'deki tarih yazımında da Türk milliyetçiliğinin, Rusya çevresinden gelen Türkçü aydınlar vasıtasıyla geliştiği genel bir kabuldür (Georjon 2005; Arai 2022; Shissler 2005). Buradan hareketle bağımsızlık konusundaki fikirleri üzerine net yorum yapılamamakla birlikte, faaliyetlerinin Türklerin milli bilinç ve modernleşmesi yönünde önemli bir dönüşüm yarattığı ortadadır. Milliyetçilik kuramları açısından incelendiğindeyse İsmail Bey, milliyetçiliğin kurulmasındaki en etkili adımlar olan basın-yayın ve eğitim faaliyetlerini hayata geçirerek milli bilincin oluşmasının ilk adımlarını atmıştır.

Usûl-i Kadim'den Usûl-i Cedid'e: Gaspıralı'nın Fikirleri Hayata Geçiyor

Türk coğrafyasının medreseleri, özellikle Buhara medreseleri 16. yüzyıl ortalarına kadar ileri düzeyde eğitim veren çok saygın ilim kurumları olarak ün salmışlardır. Bu çerçevede medrese mezunları toplumun ileri gelenlerinden sayılmaktadır. Fakat 16. yüzyıl sonrası gelişmeler medreselerin daha içe kapalı ve muhafazakâr yapıya bürünmesine neden olmuş, eğitim de zamanla çağın gerisinde kalmıştır (İnalçık 2023: 230-238). Bunun sonucu olarak medreseler dini bilgiye ve eğitime ağırlık veren kurumlara dönüşmüş, 19. yüzyıla gelindiğinde matematik, coğrafya, fen bilimleri gibi temel bilimlere yer vermeyerek zamanın ruhunu yakalayamayan skolastik eğitim kurumları haline gelmişlerdir (Hayit 1987: 113). Gaspıralı'nın itirazı ve değiştirmek istediği de bu durum olmuş, çağın koşullarına uygun daha modern bir eğitim konusundaki ihtiyacı görerek buna dair yeni bir eğitim programı oluşturma çabasına girmiştir. İsmail Bey'e göre Kadimci (muhafazakâr, gerici) ve Cedidçi mücadelesi tarih boyunca her toplumda olmuş ve olacaktır; zira her zaman eski düzeni korumak isteyen, terakki karşıtı gruplar olacak, bunların karşısına da gelişmeyi, yeniliği ve ilerlemeyi savunan çıkacaktır. Esirlik düzeninin kaldırılması, dünyanın mı güneş çevresinde döndüğü yoksa tam tersi mi olduğu, halklarla aristokratların eşitliği ve benzeri pek çok konuda tarih boyunca gerçekleşen tartışmaları, mücadeleleri Kadimci ve Cedidçi tartışması olarak ele alır (Gaspıralı 2016: 276). Rusya Müslümanlarının yaşadıkları geri kalmışlığı da Kadimcilerin eski düzende ısrarı bağlamında gören İsmail Bey, terakki için toplumsal alanı kapsayan ama özellikle eğitim alanında etkileri çok net görülebilecek bir yenileşmeyi, modernleşmeyi savunmuştur.

Modernist Milliyetçilik Perspektifinden İsmail Gaspıralı'nın Eğitim Reformu ve Cedid Hareketinin Özbekistan Bölgesindeki Yansımaları

İsmail Gaspıralı'nın uygulamaya soktuğu yeni eğitim sistemi ezber yerine harfleri sesleriyle tanıyarak heceleme ile başlayan okuma sürecini getirmiştir (Sümer 2012: 236; Tekcan 2012: 171). Bu sayede öğrenciler kısa bir sürede okumaya başlarlar. Usûl-i Kadim geleneğinin eğitim metodunda ezbere dayalı öğrenme nedeniyle öğrenciler uzun süre harcamalarına rağmen Cedidçilerin yetersiz olarak niteledikleri bir eğitim almaktaydılar. Usûl-i Kadim anlayışına göre okullarda temel olarak okuma-yazma ve Kur'an surelerinin ezberletilmesi eğitimin temelini oluşturmaktaydı. Eski usûl okullarda verilen eğitim dini ağırlıkta, Elifba okuma daha sonra da Kur'an okuma şeklinde ilerlemekteydi ve yazma veya matematik gibi dersler okutulmazdı (Kanlıdere 2008: 300). Gaspıralı bu durumu, okuldan çıkan öğrencilerin bilgisizliğinden dem vurarak eleştirmekteydi. Okuma-yazma da Arapça ve Farsça temelinde yapıldığı için öğrencilerin kendi dillerine hakimiyeti sağlanmamaktaydı (Şafakçı 2014: 1053). Milliyetçiliğin temelinin, Herder ve Fichte'den Gellner ve Anderson'a dek milli kimlik üzerine düşünen kuramcılar tarafından ortak olarak kabul edilen nokta olan milli birlik için dil birliğinin sağlanması gerekliliği durumu, İsmail Bey tarafından da benzer şekilde yorumlanmıştır. Cedid okullarında öğrencilerin Türkçe öğrenmesinin öncelikli hedef olması da dil birliği sağlanmadan milli birliğin de sağlanamayacağı fikrinin bir uzantısı olarak görülebilir. Tüm Rusya Türklerinin aynı dilde okuyabilmesi, kültürel ortaklıklarını da artıracak ve böylece millet olma yolunda ilerlemelerini sağlayacak bir millet olma sürecine işaret eder.

Ayrıca medreselerde verilen usûl-ü kadim geleneğine bağlı eğitim İslam ilimlerini, Arapça ve Farsça alanlarını kapsamamış, doğal bilimlere yer vermemiş ayrıca anlamaya ve öğrenmeye yönelik olmayıp ezbere dayalı bir usûlü benimsemiştir. Cedidçilere göre toplumun eğitimsizliği hem toplumsal hem de teknik anlamda geri kalmışlığa neden olarak, Rusların hakimiyetine boyun eğmeyle sonuçlanmıştır (Kanlıdere 1997: 89). Bu nedenle toplumsal ilerleme için yeni eğitim metoduyla hızlı bir şekilde eğitilmiş bir toplum haline dönüşme amaçlanmıştır. Yeni usûl okullarda müfredat Peygamberlerin hayatı, İslam bilgisi gibi dini içeriği de kapsamakla birlikte okuma, yazma, matematik, coğrafya gibi temel bilimleri de içermiştir. Böylece okulun öğrencileri hem kendi dillerinde okuyup yazabilen hem de temel bilimleri bilecek şekilde yetiştirilmiştir.

Cedidçilik ve Modernist Milliyetçilik

Cedidçilik, Rus coğrafyasındaki Müslümanların geri kalmışlığını aşabilmek adına gerçekleşen eğitim ve kültür alanlarındaki reform hareketidir (Akyol 1993: 211-3). Andican Cedidizmi, geleneksel eğitimden Batı tipi çağdaş eğitim sistemine geçiş çabası olarak tanımlar ve ilk öncülerini Tatar aydınları olan Abdunnasır (Ebu'l-Nasr) Kursavi ve Şehabettin Mercani olarak ifade eder (Andican 2009: 290). Kursavi ve Mercani'nin, Cemaleddin Afgani'nin öncülük ettiği dinde reform hareketinin Rusya Müslümanları arasındaki takipçileri olduğunu ve bunun sonucu olarak ortaya fundamentalist İslam hareketi ile modernleşmeci ve seküler Cedid hareketinin çıktığını ifade eden Oliver Roy böylece Cedidizmi dinde reform hareketinin bir devamı olarak nitelemiş olur. 'Laik bir pan-İslamizm' olarak tanımladığı Cedidizmin, gelenekselcilere ve Rus şovenizmine karşı, Rusya Müslümanlarının bilinçlenmesi ve Rus Çarlığı içindeki kimliklerinin tanınması ve güçlenmesi yönünde eğitim, basın ve dile dayalı bir kültürel uyanış hareketi olduğunu ifade eder (Roy 2018: 70). Her ne kadar Kursavi Cedidizmin öncülerinden olarak görünse de Kursavi ve İsmail Bey'i karşılaştırdığı çalışmasında Lazzarini, Kursavi'nin ıslahçı, İsmail Bey'in ise seküler veya modernist reformcu olduğunu, bu nedenle farklı olduklarını iddia eder. Kursavi dini alandaki reformlar üzerinde durarak, İslam'ın özüne, köklerine dönülmesini gerektiğini savunurken, İsmail Bey Rus Müslümanlarının geri kalmışlığına karşı modernist reformizmi savunur (Lazzarini 1992: 157). İsmail Bey özelinde Cedidizm, o döneme kadar var olan, İslam temelli düşünce sisteminden farklı bir düşünme yöntemi önerir; etik ve mantık temelli eleştirel bir düşüncenin Müslüman toplumların modernleşmesini ve Batı'nın teknik üstünlüğünü yakalamasını sağlayacağını öne sürer (Lazzarini 1992: 164). Bunu yaparken İslam'ın ruhani yol göstericiliğini reddetmez. Bu bağlamda bakıldığında Roy'un iddia ettiği şekilde İslamcı bir hareket içerisine konumlandırmak veya İslamın modernleşmesi üzerine düşünen bir hareket olarak nitelemek yerine Lazzarini'nin önerdiği şekliyle modernleşmeci, seküler bir reformist hareket olarak görülebilir.

Saray, 'kültür sahasında uyanma' olarak ifade ettiği Cedidizmi ticaret ile zenginleşen Tatar Türklerinin, bu zenginlik sayesinde modern eğitim imkanlarına erişmesi sonucu kültürel olarak uyanışı şeklinde çözümler (Saray 2019: 329). Bu bağlamda, her ne kadar Marksist bir çözümleme getirme amacıyla olmasa ve açıkça ifade etmese de altyapının üst yapıyı etkileyerek modernleşmeyi (ve sonrasında gelecek olan milliyetçiliği) doğurduğu sonucuna ulaşmış olur. Yalçinkaya ise Cedidçiliği salt bir kültür politikası olarak görmenin de ötesinde sadece eğitim

Modernist Milliyetçilik Perspektifinden İsmail Gaspıralı'nın Eğitim Reformu ve Cedid Hareketinin Özbekistan Bölgesindeki Yansımaları

alanındaki reformculuklarının dikkate değer olduğunu iddia ederek ve Cedidçiliğin kadim eleştirisini haksız bularak literatürü Kadimci bir okuma çabası sergiler (Yalçınkaya 2006: 173).

Cedidizmi bir kültür politikası olarak gören bu görüşlere karşı Hayit ise Türkistan'daki Cedidçiliği sadece bir kültür hareketi olarak görmez, Türk-İslam davasının bir parçası ve milli ve siyasi özgürlük arzuları taşıyan bir hareket olarak görür (Hayit 1987: 114). Bennigsen ise Rusya'nın hakimiyeti altına girmiş bulunan Türklerin, Rusların ekonomik ve siyasi kontrolünün ötesinde asimilasyon politikalarının tehdidi altında bulunmalarının bir sonucu olarak pan-Türkizm ve pan-İslamizm bileşimi olarak Cedid hareketinin tepkisel bir hayatta kalma, varlık mücadelesi olduğunu ifade eder (Bennigsen 1986: 2). Bu bağlamda yaklaşıldığında, Rus tehdidi altındaki Türklerin bir varlık mücadelesi olarak görülebilecek Cedid hareketi için planlı bir siyasi hareket tanımlanamayacak olsa da asimilasyon tehlikesi karşısında kültürel varlığı koruma ve milli bilinci sağlama misyonlarının, devam eden dönemde milliyetçi bir uyanışa yol açtığı görülebilir. İsmail Bey'in Rusya Müslümanları makalesinde asimilasyon politikaları üzerinde uzun uzadıya durması ve bu politikalar yerine eşitlik uygulamalarının faydalı olacağını savunması bu görüşü destekler niteliktedir (Gaspıralı 2016: 95). Cedid hareketinin sadece Rus hakimiyetine tepki değil aynı zamanda Türklerin geri kalmışlığında sorumluluğu olduğunu düşündükleri Kadimcilerle de bir hesaplaşma içerdiği ve tüm bunlara karşı bir reform hareketi olduğu düşünüldüğünde, sadece dış faktörlere bağlı bir analizin durumun kısmi resmini ortaya koyacağı söylenebilir. Rus etkisinin yanı sıra Türkiye, Mısır ve Hindistan gibi Müslüman nüfusun yoğun yaşadığı ülkelerdeki gelişmelerin etkisi, İslam dünyası arasındaki irtibatın artması, basın, seyahat ve iletişim araçlarıyla dünyadaki gelişmelerden haberdar olunması, Cedid hareketinin oluşumu ve yaygınlaşmasını etkileyen unsurlar arasındadır (Allworth 1990: 129-130; Aydın 2021: 102-149).

Modernist bir reform girişimi olarak değerlendirilebilecek Cedid hareketi zamanla pan-Slavizm karşıtı ve 'Türk dünyasını asgari müştereklerde birleştirmeyi amaçlayan bir siyasi akıma' dönüşmüştür (Andican 2003: 22). Kanlıdere ise Cedidçiliği genel olarak mevcut durumdan memnun olmayan ve değişim, reform isteyen fakat özellikle İdil-Ural bölgesindeki Cedidçileri farklılıkları da içeren bir grup olarak tanımlar (Kanlıdere 2005: 1339). Reformcuların arasında İsmail Bey gibi sorunun bir geri kalmışlık meselesi olduğunu savunan ve çözüm için liberal ve seküler yaklaşıma sahip olanlar da Musa Carullah ve Rızaeddin Fahreddin gibi sorunun İslam'ın yanlış yorumlanmasında olduğunu düşünen ve dolayısıyla değişimi İslami reformla bağdaştıranlar

(İslahçılar) da mevcuttur (Kanlıdere 2003: 96). Hindistan'daki Deobandi medresesinde eğitim gören ıslahçıların eğitimde Usûl-i Cedid ile ilgisi çok olmamakta, onlar daha çok dini yorumlayış ve yaşayışa odaklanmaktaydılar (Khaleed 1998: 100). Kursavi ve Mercani'nin açtığı yolda gidenlerin, Roy'un ifade ettiği gibi Cedidçiler değil ıslahçılar olduğunu söylemek daha isabetli olacaktır. 19. yüzyılın sonlarından itibaren ise genel olarak Cedidçiliğin liberal ve seküler anlayışının hâkim olduğu ifade edilebilir (Kanlıdere 2004: 258). Cedid hareketini Türkistan geneline yayan ve bir akım haline dönüştüren İsmail Gaspıralı örneğinde Cedidçilik aydınlanmacı, liberal ve modernist olmasının yanında milliyetçi motifleri de içermektedir.

Cedidçilik sonuçları itibariyle milliyetçilikle ilişkilendirilen bir hareket olmakla birlikte çıkış noktasında milliyetçilik akımlarının etkisi kaynaklı olmaktan ziyade Müslüman toplumların geri kalmışlıklarına bir çare bulmak gayesiyle gelişen modernleşmeci bir harekettir (Allworth 1990: 130-140; Karpat 2013: 477). Bunun için dil birliği temel yol olarak kullanılır ki bu da modernist yaklaşımların ortaya koyduğu temel araçtır. Anderson'un (1995) hayali cemaat yaratmak için ortak dil ve bunu yaygınlaştıran ortak dilde yazılmış edebiyat vurgusu ve Gellner'in (1992) dil birliği temelinde eğitimin yaygınlaşması ve elitlerin de yönlendiriciliğine dayalı milliyetçilik kuramını izler şekilde bir süreç izlenmiştir.

Karpat da Rus Müslümanları arasındaki milli kimlik inşa sürecini milli dilin ve bu dilde edebiyatın ortaya çıkması yönündeki çabalarla başlatarak, bunun sonucu oluşan elitin ulusal davaya liderlik ettiği, aydın inşasına dayanan bir milli kimlik inşası gerçekleştiğini ifade eder (Karpat 2013: 477). Milliyetçiliğin 19. yüzyıl Avrupası için imparatorluk yönetimlerinden ulus-devlet yönetimine geçişin ideolojik arka planını sağlayan yapısı göz önünde bulundurulduğunda dönemi için *ilerici* bir yaklaşım olduğu söylenebilir. Bu bağlamda, modernleşmeyi hedefleyen Türk aydınların da Avrupa ile temasları sonrası modernleşme ile uluslaşmayı veya milliyetçiliği koşut görerek bu iki projeyi bir arada ele almış olması muhtemeldir.

Modernist milliyetçiliğin üzerinde durduğu bir diğer etkili araç olan elitlerin rolü Cedid hareketi içerisinde de göze çarpar. Yeni elitler, millet oluşumunda topluma yön verecek, yol gösterecek, yeni milli kimliğin taşıyıcıları olan aydın kesimdir. Milliyetçiliğin bu kabulüyle uyumlu şekilde Cedid hareketinin yaygınlaşmasında Tercüman gazetesinin yayınları ve Rus okullarında yetişen veya demiryollarının ulaşımı kolaylaştırması sayesinde İstanbul, Mısır gibi önemli merkezlerde eğitim alarak veya buralarda bulunarak Batı düşünce sistemiyle ve çağın

Modernist Milliyetçilik Perspektifinden İsmail Gaspıralı'nın Eğitim Reformu ve Cedid Hareketinin Özbekistan Bölgesindeki Yansımaları

---

yenilikleriyle tanışmış yeni aydınlar etkili olmuştur (Togan 1981: 346). Bunların arasında İsmail Gaspıralı'nın yanı sıra Yusuf Akçura, Zeki Velidi Togan, Sadri Maksudi, Ali Merdan Topçubaşı, Bünyamin Ahmedov, Abdürreşid İbrahim gibi Batı düşüncesini bilen ve modernleşme sorununu seküler şekilde ele alan aydınlar önemli etkide bulunmuştur ve modernleşme fikirlerinin ve Rusya Müslümanlarının statülerinin tartışıldığı 1905-1906 yıllarında gerçekleştirilmiş olan Rusya-Müslümanları kongrelerinin toplanmasında rolleri olmuştur (Kanlıdere 2005: 1342).

Gaspıralı'nın döneminde Rusya ve Türkistan'da bulunan yaklaşık 9700 mektebin 3000'i ıslah edilmiş, kalan 6700'i Usûl-i Kadim ile eğitim vermeye devam etmiştir (Kanlıdere 2008: 300). 1897 yılında Tatarlardaki okuma yazma oranının (%20,4), Ruslarınkini (%18,3) geçmiş olması Cedid hareketinin başarısını göstermektedir (Benningsen ve Lemercier-Quelquejey 1960: 40).

Cedid hareketi, ortak dil vurgusu ve Kadimcilerin ve ıslahçıların iddialarına karşı modernist tutumuyla milli bilincin oluşmasının ve milliyetçilik fikrinin siyasal alanda tartışılmasının yolunu açmıştır. Rusya Müslümanları yaptıkları kongrelerde bu fikirleri dile getirmiş ve bu yolla milliyetçilik gündemlerine girmiş ve tartışılmıştır.

19. Yüzyıl Türkistan'ında Rus Politikaları ve Cedid Hareketi

Rus Çarlığı 19. yüzyıl sonlarında, 1854-56 Kırım Savaşı'ndaki yenilgisinden sonra Türkistan üzerine ilerlemeye ve Hokand, Buhara ve Hive hanlıklarının topraklarını işgale başlamıştır. Kırım Savaşı sonrası doğuya yönelmesi ve Amerikan İç Savaşı nedeniyle oradan alamadığı pamuk ihtiyacını Hive ve Hokand'dan almaya başlaması Türkistan işgalinin gerekçelerinden olmuştur (Togan 1981: 228). Bunun ötesinde ve öncesinde, 1714'ten itibaren bölgeye Rus araştırma seferleri düzenlenmesi, Rusların uzun soluklu ilgisinin göstergesidir. Bu ilgi çerçevesinde 1735'te Orenburg'da yapılmış olan kale sonraki yıllardaki genişlemeler için önemli bir üs olmuştur ve ileriki dönemde bu kale bölgedeki Rus ilerlemesi için merkezi bir yerleşim ve ikmal bölgesi haline gelen bir şehre dönüşecektir. Rusların araştırma seferlerinde, Türkistan bölgesindeki halkların askeri olarak geri kalmış ve siyasi olarak bölünmüş durumda olduğunu tespit etmiş olmaları, askeri planlarını bölgenin durumuna göre tasarlamalarını ve hızlı bir şekilde bölgeye hâkim olmalarını sağlamıştır. Rus ilerlemesi Hive Hanlığı'nın alınması ve 1863'te Taşkent'in Rus kontrolüne geçmesine neden olmuş, 1865-1885 arası Hokand ve Buhara gibi önemli merkezler de Rus işgaline uğramıştır. Nihayetinde bölgeye Taşkent merkezli bir Türkistan Umumi Valisi atanmıştır. Böylece

bölge üçlü bir yapıya sahip olmuş; Semerkant ve Taşkent Türkistan Genel Valiliği altında doğrudan Rus kontrolüne girmiş, Güney Türkistan olarak adlandırabileceğimiz Hive ve Buhara hanlıkları ise Rus himayesindeki hanlıklar olarak varlıklarını sürdürmüştür (Andican 2009: 290; Saray 1994: 29-103).

19. yüzyıl sonunda Özbek coğrafyasına bakıldığında tek bir devlet yapısında birleşmiş Özbek halkından söz etmek mümkün değildir, tersine, hem iç yapıda çok parçalı yapı hem de dış müdahaleye açıklığı mevcuttur. Bölgede hâkim olan sosyal ve siyasi yapı dini kimlik ve yerel kimlikler etrafında şekillenmiştir. Bu kimliklerin belirginleşmesine katkıda bulunan feodal bir yapıya sahip bölgeye Rus müdahalesi sonrası doğrudan veya kısmi özerklik altında kurumsallaşan Rus yönetiminden söz edilmeye başlanabilir (Devlet 1999: 36). Bölgede parçalı siyasal yapı Buhara, Hokand ve Hive hanlıkları olarak ayrı birimlerin varlığı üzerinden okunabilir. Bu birimlerin Özbek kimliği iddiası bulunmaması, yerel bağlılıklar üzerinden kimliklere sahip olmaları, bölgede henüz bir milli kimlik inşasının mevcut olmadığını gösterir niteliktedir. Bunun yerine geçerli olan kimlikler olarak boy kimliği (Özbek) veya dini kimlik zikredilebilir ki bu da pan-Türkist Cedid hareketinin bölgedeki etkisinin kısıtlı kalmasını açıklayıcı bir nitelik taşır (Gürbüz 2019: 283; Robinson 1986: 143). Modernist milliyetçilik kuramlarının öngördüğü şekilde, milli kimliğin gelişiminin devletle koşut olması gerçeği, bu bölgede milli kimlik gelişiminin daha geç bir tarihte oluşmasını açıklayıcı niteliktedir.

Bölgede Rus hakimiyetini takiben kültürel kontrolün de sağlanması yönünde adımlar atıldığı görülür. Bu dönemde Kazan Ortodoks Akademisi profesörü Nikolay İlminsky'nin asimilasyonist politikalarının Türkistan bölgesinde uygulanması yönünde karar alınır. Bu çerçevede İlminsky metodu olarak anılan eğitim politikalarının uygulanarak Türkistan'da yaşayan nüfusun Ortodoksları-Ruslaştırılmaları amaçlanmıştır. Müslüman topluluklara Kiril alfabesiyle eğitim verilmesi, ama her bir topluluğa farklılaşmış bir Kiril alfabesi öğretilmesi, böylece Rusya Müslümanlarının birleşmelerinin engellenmesi İlminsky'nin asimilasyon politikasının en önemli hamlelerdendir (Tuna 2002: 270). Böylece Türk toplulukların birlik kurmalarının engellenmesi amaçlanmıştır (Sümer 2012: 242). Bu metotla eğitim veren ilk Rus okulu 1875'te Özbek bölgesinde açılmış ve bu okulda tabii bilimler eğitimi verilmeye başlanmıştır. Bu durum karşısında usul-ü kadim okulları benzer bir eğilime girerek tabii bilimlere müfredatlarında yer vermek yerine geleneksel yapılarını korumayı seçerek muhafazakarlığı sürdürmüşlerdir (Şafakçı 2014: 1053). Rus okullarının açılması, Rus dilinin öğretilmesi,

Modernist Milliyetçilik Perspektifinden İsmail Gaspıralı'nın Eğitim Reformu ve Cedit Hareketinin Özbekistan Bölgesindeki Yansımaları

Ortodoksluğun yaygınlaştırılması gibi politikalarla Ceditçi hareketin öngördüğü Türklerin birliğinin gerçekleştirilmesi engellenmeye çalışılmış ve bu politikalar Sovyetler döneminde de takip edilmeye devam etmiştir. Cedit hareketinin amacı olan eğitim seviyesinin yükseltilmesi vizyonunu tehlikeli gören İlminsky, bu harekete karşı Kadimcilerin desteklenmesini savunmuş, cahil kalacak bir halkın Rusya'nın asimilasyonist politikaları için daha iyi olduğunu düşünerek, Cedit hareketinin karşısında yer almıştır (Saray 1987: 30; Karpat 2013: 468). Bu noktada da İlminsky, daha dindar olan toplulukların Kadimcilerin etkisinde kalarak cahilleşmesi, daha liberal olan Kazaklar gibi toplulukların ise asimile edilmesi gerektiğini düşünerek, Türk topluluklarına farklı politikalar uygulamıştır (Tuna 2002: 270).

İlminsky'nin iddialarına uygun şekilde Cedit hareketinin Türkistan'da gelişmesine karşı Ruslar ve Usûl-i Kadimciler benzer tutum içerisinde olmuştur. Rusların Cedit hareketi karşısındaki olmalarının nedenlerine bakıldığında Cedit okullarında Türkçe eğitim verilmesinin Türkistan'da Türkçülük hareketinin yükselmesine yol açacağı kaygısı Rusların bu harekete karşıtlığının temelini oluşturur. Halkın Rus okullarındansa Cedit okullarını tercih etmesi Rus otoritelerini rahatsız eden bir diğer durum olmuştur (Kanlıdere 2014: 561). Ayrıca Türklerin Cedit okullarında eğitim almasının pan-Türkizmi ve pan-İslamizmi artıracığı endişesi de mevcuttu. Bunun karşısında bir görüş ise, Cedit okullarının kapatılması durumunda Türklerin Osmanlı etkisine yöneleceği, bunun pan-İslamizmi daha çok güçlendireceği kanaatindeydi (Kanlıdere 2014). Tüm bunlara karşı Ruslar, bölgede halkın asimilasyonunu kolaylaştıracak uygulamalar arayışındalardı. Rusların bu uygulamaları arasında her bölgede o bölgenin yerel dilinde eğitim yapılması, her bölgede farklı bir alfabenin belirlenmesi ve öğretilmesi, Türkistan'ın birbirinden farklı kimliklere bölünerek pan-Türkizmin engellenmesi gibi politikalar yer almıştır (Sümer 2012: 242). Bu uygulamalar Sovyetler Birliği döneminde hayata geçirilerek Türkistan farklı birimlere bölünecek ve pan-Türkizm ihtimali ortadan kaldırılacaktır.

Usûl-i Kadimcilerin yeni eğitim metodu ve yeni okulların açılmasına karşı olmalarının gerekçeleri arasında güç rekabeti ve dini gerekçeler yatmaktaydı. Kadimciler, Cedit okullarındaki dini eğitimi yetersiz bulmaktaydılar ve bunun eksikliğinde Batı fikirlerinin topluma sızacağını iddia etmekteydiler. Ayrıca okulda yabancı dil olarak Rusça'nın öğretilmesine de karşı çıkmaktaydılar. Bunun yanında, medreselerin hâkim olduğu eğitim alanının bölünmesi, bir güç

paylaşımına neden olacağı için bu durum da Kadimcilerin itirazlarına neden olmaktaydı (Sümer 2012: 243).

Böylece, Cedid hareketinin Türkistan’da iki yönlü karşıtlıkla mücadele etmek zorunluluğu ortaya çıkmaktadır. Bir yandan Rusların asimilasyonist politikaları, diğer yandan ise Kadimcilerin statükocu itirazları Cedid hareketinin Türkistan’daki gelişiminin önünde ciddi zorluklara sebep olmuştur.

Kültürel Reformdan Siyasal Harekete Türkistan’da Cedidler

Özbek bölgesinde kültürel ve siyasi gerilemenin nedenleri üzerine düşünen ve bunları aşarak çağın modern düşüncesi ve devletleşmenin ayrılmaz unsuru olan milliyetçiliğin inşası için ilk önce eğitimde modernleşmenin gerçekleştirilmesi, dönemin aydınlarınca acil bir ihtiyaç olarak görülmüştür. Türkistan bölgesinin geri kalmasının önemli bir nedeninin cehalet olduğunu düşünerek eğitim reformunu bir kurtuluş reçetesi olarak düşünmüşlerdir. Rus güçleri karşısında siyasi bağımsızlıklarını kaybetmenin nedenini de bu geri kalmışlığa bağladıkları için eğitim reformuyla gelecek bir milli uyanış ve ilerleme, siyasi bağımsızlığın da önkoşulu olarak görülmüştür.

Cedid hareketi ve Gaspıralı İsmail Bey’in yenilikçi düşünceleri Tercüman gazetesi vasıtasıyla Türkistan bölgesinde etkili olmuştur. Örneğin yerel gazetenin bulunmadığı Buhara’da Tercüman ve Vakıf gazeteleri özellikle aydınlar ve gençler üzerinde etkili olmaktaydı (Kanlıdere 2014: 552). Yerel gazetelerin bulunduğu yerlerde (Orenburg’da Vakıf, Kazan’da Yıldız ve Şura) ise Tercüman’da çıkan yazılar paylaşılıyor, böylece İsmail Bey’in öncülük ettiği yenilikçi fikirler tüm Türkistan coğrafyasına yayılıyordu (Saray 1987: 58). Tercüman gazetesinin 1885’te bin abonesinin iki yüzünün Türkistanlı oluşu derginin bölgede yakından takip edildiğini ve etkili olduğunu göstermektedir (Andıcan 2009: 294). Mahmud Hoca Behbudi, gazetelerin ‘manevi liderler’ gibi işlevleri olduğunu ifade ederken, gazeteler sayesinde Türkistanlıların dünyadan haberdar olmasının ötesinde, milli ve dini konularda bilinç geliştirme ve ulemanın bilgi üzerindeki tekeli kırma gibi önemli işlevlerine işaret etmekteydi (Kanlıdere 2014: 553). Tam da bu işlevleriyle, Anderson’ın (1995) matbuat kapitalizminin milliyetçiliğin inşasındaki rolüne yaptığı vurgunun örneğini teşkil etmektedirler. Gazete ve dergiler, ortak bir dil oluşmasının en önemli araçlarından. Farklı bölgelerde çıkan gazete ve dergilerin Türkistan’a gelmesiyle ortak dil Türkçenin matbuat dili olarak gelişimi sağlanmıştır ki bu da milli kimliğin oluşumunun ilk adımıdır.

Modernist Milliyetçilik Perspektifinden İsmail Gaspıralı'nın Eğitim Reformu ve Cedid Hareketinin Özbekistan Bölgesindeki Yansımaları

Bunun yanında, ortak konuların tartışılması, diğer bölgelerde yaşayan Türklerin hayatlarında olanların takip edilmesi, ortak kültürün oluşmasını sağlar. Ayrıca, gazetelerde tartışılan konular, okuyucunun zihninde Anderson'ın (1995) deyiimiyle hayali bir topluluğun oluşmasını sağlayarak kapsayıcı bir Türklük kimliğinin ve farklı yerlerde yaşayan Türkler arasında bir Türk birliğinin hayal edilebilmesine katkıda bulunmuştur.

İsmail Bey, Cedid okullarını Türkistan'a tanıtmak ve bölgede yeni usûl okulların açılmasını sağlamak adına Türkistan Genel Valisine bir mektup göndererek teklifte bulunmuş fakat teklifi reddedilmiştir. Bunun üzerine 1893 yılında Türkistan gezisi gerçekleştirerek Cedid okullarının bölgede yayılması için kişisel çaba göstermiştir. Bu kapsamda Buhara, Taşkent ve Semerkand'a gitmiştir. Bu seyahatlerinde bölgenin geri kalmışlığına tanık olmuş ve yetkililere Usûl-i Cedid okullarındaki eğitimden bahsetmiştir. Buhara'daki medreselerin büyüklüğünden ve güzelliğinden etkilenmiş, onlar için 'İstanbul'un medreselerinden büyük ve mükemmeldir' ifadesini kullanmıştır. Eğitim döneminde 10-12 bin talebe bulduran bu medreselerin eski usûl eğitim vermesi, eğitim dilinin Farsça olmasına karşın yerli halkın Türkçe konuşuyor olması, ayrıca bu medreselerde akli bilimler dediği tabii bilimlere yer verilmemesi İsmail Bey'in dikkatini çeken unsurlar olmuştur (Gaspıralı 2017: 423). Moğol istilasından sonra İslam dünyasının içinde bulunduğu gerilemeye dikkat çeken İsmail Bey, İstanbul, Mısır, Tahran, Bombay gibi İslam dünyasının önemli şehirlerini takip ederek Türkistan'ın da tabii bilimlere önem vermesini ve altı ayda okuma ve yazma öğreten Usûl-i Cedid okullarını bölge yöneticilerine ve elitlerine tavsiye etmiştir (Gaspıralı 2017: 424). Fakat bu dönemde Rusların bölgedeki etkisi ve pan-İslamist ve pan-Türkist hareketlere karşı duruşları nedeniyle Buhara gibi Özbek Türkleri ve Türkçenin hâkim olduğu yerlerde dahi geniş etkiye ulaşamamış, engellerle karşılaşmıştır (Kydyraliyev 2001: 118). Buhara Kadimcilerin daha baskın olduğu bir yer olduğu için Cedid hareketinin yerleşmesi daha zor olmuştur. Hive ise emirin de desteği sayesinde Cedidçilerin faaliyetleri açısından daha uygun bir ortam olmuştur (Togan 1981: 260). Örneğin Buhara Emiri Abdul Ahad bir Tercüman okuru olmasına ve İsmail Bey'i Kırım'da ziyaret ederek olumlu ilişkiler geliştirmiş olmasına rağmen, İsmail Bey'in ziyaretindeki ısrarlarına karşın Buhara'da Cedid okulu açılmasına onay vermemiştir. Bunun arkasında Kadimci ulemanın ve Rus yöneticilerin baskıları görülebilir (Saray 1987: 49). Yine de Gaspıralı'nın ideallerini paylaşan Münevver Abdürreşithanoğlu Kari, Mehmud Hoca Bedbudi, Abay Kunanbay, Mustafa Çokay, Abdurrauf Fitrat ve Abdullah Avlani gibi isimlerden oluşan bir aydın grubu ortaya çıkmış

ve Cedid hareketinin bölgede yer edinmesi için çaba göstermiştir. İsmail Bey'in Türkistan gezisi Cedid hareketine destek verecek yeni aydınlar grubunun ortaya çıkması açısından faydalı olmuştur.

Türkistan'da ortaya çıkan aydınlar grubu, farklı arka planlardan gelen fakat Cedid hareketinin ideallerini paylaşma noktasında ortaklaşan kişilerden oluşmaktadır. Dönemin önemli isimlerinden Münevver Kari, medrese eğitimi almış bir hafızdır. Daha sonra İsmail Bey'in fikirlerinden etkilenerek ilk Cedid okullarından birinin kurucusu olmuştur. Kızlar ve yaşlılar için kurs açma, yurtdışına öğrenci gönderme gibi eğitimcilik faaliyetlerinin yanında gazetecilik ve tiyatro ile de ilgilenmiştir. Türkistan Türk Adem-i Merkeziyet Fırkası'nın kuruluşunda yer almış, siyasi faaliyetler yürütmüştür (Kydyraliyev 2001: 128). Bir diğer önemli aydın olarak bahsedilebilecek Mehmud Hoca Behbudi ise Özbek kültürünün milli ve modern şekilde oluşturulması için çaba göstermiştir. Kendi cedid okulunu açmış, eğitim metotları üzerine çalışmış, okul kitapları hazırlamıştır. Eğitim alanındaki faaliyetlerinin yanında Kari gibi o da daha geniş kitleleri etkileyebilmek adına yayıncılık ve tiyatro ile ilgilenmiştir (Kaya ve Kushmuratov 2020: 16-27).

İsmail Gaspıralı'nın 1884'te ilk Cedid okulunu açmasını takiben, Türkistan'da ilk Cedid okulları 1901'de Taşkent'te Münevver Kari, 1903'te Semerkant'ta Mahmud Hoca Behbudi tarafından açılmıştır. Saray'ın aktardığı bilgiye göre İsmail Bey'in 1893'teki Türkistan gezisini takiben Semerkant'ta yaşayan Orenburg'lu Abdül Gani Bay Hüseyinov ilk Cedid okulunun açılmasına öncülük etmiş fakat Kadimcilerin ve Rusları baskıları sonucu okul iki ay içerisinde kapanmıştır (Saray 1987: 50). 1897'de ise Endican'da Tatarlar ve yerli Müslümanlar için bir Cedid okulu açılmıştır (Devlet 1999: 40). Taşkent hem yayıncılık faaliyetleri açısından hem de Cedid okulları açısından Türkistan'da Cedid hareketinin en canlı olduğu merkez olmuştur (Khaleed 1998: 95). Buhara'da ilk Cedid okulu bu bölgede Kadimcilerin baskın olması nedeniyle ancak 1908 yılında açılabilmiştir ve o yıl Türkistan'daki toplam Cedid okulu sayısı 92 olmuştur (Tekcan 2012: 171). Buhara'nın muhafazakâr ortamı Cedid okullarının başarısına karşı tepki gösterince, bu tepki 1910 yılında Sünni ve Şiiiler arasında bir çatışma çıkmasına kadar varmış ve Rus müdahalesiyle kontrol altına alınabilmiştir (Devlet 1999: 147). Nihayetinde Usûl-i Cedid okulları Gaspıralı İsmail Bey'in çabaları, seyahatleri ve Tercüman gazetesinde yaptığı yayınların da etkisiyle Türkistan bölgesinde yayılarak 1895'te yüzü aşmış, 1914'e gelindiğinde ise beş bine ulaşmıştır (Kırımlı 1996).

Modernist Milliyetçilik Perspektifinden İsmail Gaspıralı'nın Eğitim Reformu ve Cedid Hareketinin Özbekistan Bölgesindeki Yansımaları

Cedidçiler, okulların kurulmasını yanında ayrıca gazete ve dergilerin çıkarılması, dernekler kurulması gibi faaliyetlerde de bulunmuşlardır. Türkistan'daki Cedidçilerin faaliyetlerine bakıldığında başlangıçta eğitim ve basın yayın odaklı modernleşmeci, kültürel bir düzlemde ilerlemiş oldukları görülür. Daha sonra Osmanlı devletindeki gelişmelerin, özellikle de Genç Türkler hareketinin etkisiyle siyasallaşarak pan-Türkizm odaklı olarak gelişmiş, 1920'ler sonrası ise Osmanlı etkisinin azalması ve Sovyetler yönetiminin Türkistan'ı farklı idari bölgelere bölmesiyle yeni kurulan bu siyasi birimler çerçevesinde milliyetçilikler ortaya çıkmaya başlamıştır (Andican 2009: 303).

Bu noktada Türkistan ile Osmanlı devleti arasındaki kültürel etkileşimin önemli olduğu görülmektedir. Türkistan bölgesinde Cedid hareketinin etkili olduğu dönemde, Osmanlı devleti modernleşme hareketleri açısından bir merkez olarak görülüyor, Buhara ve Hive elitleri çocuklarını eğitim için İstanbul'a gönderiyordu (Karpas 2013: 477). Bunda hem İstanbul'un bir çekim merkezi olması etkiliydi hem de Buhara gibi Kadimcilerin baskılarının hâkim geldiği yerlerde Cedid okullarının yasaklanması, o bölgedeki elitlerin çocuklarını eğitim için farklı yerlere gönderme zorunluluğunun da bir sonucuydu. Osmanlı'nın bir çekim merkezi olmasının nedenleri ise İslam dünyasının sosyoekonomik anlamda gerilemiş ve Hindistan veya Türkistan gibi Müslüman nüfusunun yoğun yaşadığı bölgelerin sömürge rejimleri altında yaşıyor olması, oysa Osmanlı devletinin imparatorluk mirasıyla prestij sahibi ve İstanbul'un da kültürel ortamıyla zengin olması, ayrıca Osmanlı Sultanı Abdülhamid'in hilafet makamının etkisini artıran siyasetidir (Turan 2016: 519). Buharalı Cedidlerden yayıncılık faaliyetlerinde bulunan Gıyas Mahdum Hasan (Buhara-yı Şerif gazetesi) veya Mirza Siracı Hakim (Turan gazetesi) gibi isimlerin İstanbul Darülfünun'lu olması, Nur Alizade Giyaseddin Hüsnü, Abdurrauf Fıtrat gibi İstanbul'da yaşayan Türkistanlıların yazılarıyla Osmanlı'da tartışılan milliyetçi fikirleri aktararak genç Türkistanlıların fikir dünyaları üzerinde etkili olmaları, Türkistan'daki Cedid hareketi üzerindeki Osmanlı etkilerini göstermektedir (Andican 2009: 293-9). Türkistan Cedidçileri arasında Namık Kemal veya Mehmet Emin Yurdakul'un şiirleri takip ediliyordu (Devlet 1999: 40). Ayrıca Osmanlı toplumundaki modernleşmeci hareketler yakından izleniyor ve Genç Türkler hareketine benzer Yaş (Genç) Buharalılar, Yaş (Genç) Hiveliler gibi hareketler ortaya çıkıyordu. Hem Türkistan'da hem de İstanbul'da kurulan 'Buhara Tamim-i Maarif Cemiyeti', 'Terbiye-i Etfal', 'Cemiyet-i Hayriye-i İslamiyye' gibi cemiyetler aracılığıyla her sene İstanbul'a daha fazla öğrenci gönderilmesi organize

ediliyordu (Andican 2009: 293-300; Tekcan 2012: 173). Cedid hareketi elitlerinin İstanbul aydınları, özellikle Jön Türkler ile de ilişkileri mevcuttu. Sultan Abdülhamid, liberal ve ilerici fikirleri aktaran Tercüman gazetesinin başkente girmesini 1896-1908 yılları arasında yasaklamıştı fakat gazete kaçak olarak İstanbul'a ulaştırılmakta ve okunmaktaydı (Karpaz 2013: 48).

Osmanlı Devleti ve diğer Müslüman coğrafyadaki ilerlemeleri takip ederken, 1905 Rus-Japon Savaşına kadar Türkistan aydınları Rus yöneticilerin yolsuzlukları ve baskıcı yönetimleri altında yaşamıştır (Saray 1987: 14). Rusların 1905 yenilgisi sonrası siyasette yaşadıkları değişiklikler neticesinde ise kısmi bir özgürlük dönemine girilmiş ve bunun etkisi Türkistan'a da kısmi bir liberalleşme olarak yansımıştır. Bu dönemde Cedid hareketinin takipçileri daha rahat hareket edebilmişlerdir. Rus baskısının hafiflemesi, görece özgür bir ortam sağlamış ve bunun sonucu olarak Özbek bölgesindeki yayınlar da artmıştır. Bu kısmi özgürlük ortamında, 1905 yılında ilk Cedid gazetesi 'Urta Aziyanın Umurgüzarlığı' (Orta Asya'nın Görüşü) yayın hayatına başlamış, 1906'da Münevver Kari Hurşit isimli gazete, daha sonra Şöhret, Aziya gibi yayınlar ile yayıncılık faaliyetinde bulunmuştur (Devlet 1999: 144). 1912 sonrası ise Behbudi'nin Ayine ve Semerkant gibi yayınları ve pek çok ismin yayıncılık faaliyetinde aktif hale gelmiştir (Andican 2009: 291). Ayrıca bu dönemde Osmanlı ve Kafkasya üzerinden Batı tarzı roman ve hikayeler de Türkistan'a girmektedir (Somuncuoğlu 2008: 96). Bu yayınlardan bazıları dinde reformu temel alırken, Rus yanlısı yayınların (Tüccar) da görüldüğü olmuş ama geneli Cedidçilerin çıkardığı ve Carrere d'Encausse'un deyimiyle bölgedeki 'milli özlemlere' yönelik, onlara yön veren yayınlar olmuştur (1994: 188-192). 1905 sonrası özgürlük ortamının sağladığı imkanla Türkistan'da basın-yayın faaliyetlerinin artması, dil ve kültür alanında canlanışın olduğu anlamına gelmektedir. Bu da, milliyetçilik kuramları açısından yorumlandığında, milli kimliğin inşa sürecinin yoğunlaştığını gösterir. Bu veriler doğrultusunda 1905 sonrası Türkistan'da milli bilincin oluştuğundan bahsedilebilir.

Bu dönemde Türkistan Türklerinin özyönetim için siyasi olarak faaliyete başladığı ve bu çerçevede Ufa Kurultayı, istişari toplantılar ve bunları takip eden Rusya Müslümanları kongrelerini düzenledikleri görülür. Bu kongrelerle Müslümanların Ruslarla eşitliğinin sağlanması için siyasi bir birlik haline gelmesi kararlaştırılmıştır. Her ne kadar bu dönemi siyasi ve milli bilincinin oluştuğu bir zaman olarak görsek de çözümün Rus meclisi içerisinde aranıyor olması, tam bağımsızlık yanlısı bir çizgide olunmadığını gösterir. Çözümün daha çok özerklik çerçevesinde aranması, dönemin koşulları göz önünde bulundurulduğunda emperyal bir gücün altında yer

Modernist Milliyetçilik Perspektifinden İsmail Gaspralı'nın Eğitim Reformu ve Cedid Hareketinin Özbekistan Bölgesindeki Yansımaları

almanın verdiği kısıtlılıkla da açıklanabilir. Bağımsızlık yönünde fikirlere sahip olanlar, ilerleyen yıllarda sesleri daha çok duyulacak olan Genç Tatarlar gibi, çözümün mevcut sistem içerisinde değil, büyük bir değişim sonucu geleceğini düşünen daha devrimci, milliyetçi gruplar olacaktır.

Müslüman kongreleri ve partileşme çabalarının sonrasında Türkler mecliste temsiliyetlerini sağlamak amacıyla Duma'ya mebus göndermiştir. Bu durum Türklerin geleceği konusunda umut yaratsa da zamanla Türklerin Duma'da temsiliyetinin azalması ve aralarında görüş farklılıklarının ortaya çıkması gibi nedenlerle birlik umutları azalmıştır. Rusya Müslümanlarının bu siyasi faaliyetleri, Türkistan'da gittikçe millileşen bir siyasi bir canlanışı ve Türkistan'ın siyasi geleceğine yönelik farklı önerileri içeren tartışmaların ortaya çıktığını göstermektedir. Aynı zamanda 1908'de Osmanlı devletinde gerçekleşen meşrutiyet ve Jön Türk hareketi de bölgedeki siyasi ortamı etkilemiş, Genç Buharalılar, Genç Hiveliler gibi hareketlere ilham olmuştur. Diğer taraftan bu canlanışa karşı Rus hükümeti Cedid yayınlarını kapatmak ve hareketi yasaklamak, Tatarlara kısıtlamalar getirmek gibi önlemler olarak ve Kadimcilere destek vererek karşılık vermiştir (Devlet 1999: 141; Andican 2003: 24). Örneğin 1912'de çıkan bir kararla Kazakların okullarında sadece Kazak öğretmenler, Özbeklerin okullarında sadece Özbek öğretmenler görev yapabilecektir (Somuncuoğlu 2008: 98). Bu şekilde, Kırım kökenli Cedidçilerin Türkistan'daki etkisinin kırılması amaçlanmıştır. Bu kısıtlamanın gösterdiği gibi, Rus yöneticiler eğitimin milli bilincin ve milliyetçiliğin oluşmasındaki etkisini görmüşlerdir. Eğitimin milliyetçiliği artırmadaki etkisini engellemek için de milliyetçiliği yaydığını düşündükleri öğretmenlerin faaliyetlerini kısıtlama yolunu seçmişlerdir.

1912 Balkan Savaşları ve 1914'te Birinci Dünya Savaşı da Türkistan'daki aydınların takip ettiği ve milli bilinci etkileyen gelişmeler olmuştur (Devlet 1999: 141). Büyük Savaşla birlikte Çarlık politikaları otoriterleşerek basına yönelik kısıtlamalar ve aydınların takibe uğraması gibi Türkistan'daki Cedid hareketini kısıtlayan önlemler alınmıştır (Toprak ve Öztürk 2019: 1088). Bunların yanında Rus Çarlığının içerisindeki siyasi gelişmeler de bölgeyi etkilemektedir; Çarlığın baskıcı politikalarına karşı olan bazı Cedidler arasında sosyalizm destek görmeye başlamıştır.

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasının ardından, eğitim için İstanbul'da bulunan genç Cedidçilerin bir kısmı orada kalmış, az bir kısmı ise Türkistan'a dönebilmştir (Andican 2003: 24). Buhara'ya dönenler, orada bulunan muhafazakâr ve baskıcı ortama karşı çıkararak basın özgürlüğü

ve modern eğitim gibi daha özgürlükçü bir ortama yönelik taleplerini dile getirmişlerdir (Devlet 1999: 148). Bunun yanında, Osmanlı'da kalanların İttihat ve Terakki, Türk Ocakları gibi yeni oluşan Türkçü yapılarla ilişkiye geçmesi, Türkistanlı Türkçülerle Osmanlı'daki Türkçülerin buluşmasını sağlamıştır (Devlet 1999: 153; Andican 2003: 24). Modernist milliyetçilik kuramlarının öngördüğü şekilde, aydınların milliyetçilik üzerine etkisi hem Türkistan'da hem de Osmanlı devletinde bu şekilde tezahür etmiştir.

Savaş yılları Türkistan açısından sıkıntılı geçmiştir; artan fiyatlara karşı büyüyen vergi yükü, gasp edilen tarlalar ve ürünler halkın ekonomik durumunu güçleştirmiştir. 1916 yılında 250 bini Türkistan'dan olmak üzere 500 bin Müslüman-Türk'ün siper kazmak ve yol inşası gibi faaliyetlerde bulunmak üzere askere alınması kararı çıkınca, bu seferberlik emrine uymak istemeyenlerin isyanları baş göstermiştir. Dağınık seyreden bu isyanlar Rus güçlerince bastırılmış fakat Rus yönetimine duyulan hoşnutsuzluk açığa çıkmıştır. Bu isyanlar hem Türklerin özgürlük isteğini hem de aralarındaki organizasyonsuzlukları göstermiştir (Devlet 1999: 245; Öztürk 2020: 134-135). Bu organizasyonluğun aşılması için 1917 Şubat Devrimi sonrası süreçte Ceditçilerin siyasal çabaları görülür. Münevver Kari önderliğinde İslam Şurası adı altında toplanmış, daha sonra Türkistan-Müslüman Kongresinde ve benzeri kongrelerde Türkistan'ın geleceği hakkında tartışmışlardır. Bu tartışmalarda kullanılacak ortak dil konusunda da uzlaşmamışlar, Kazan Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi taraftarları arasında bir ayrılık görülmüştür (Toprak ve Öztürk 2019: 1087). Ayrıca kültürel özerklik yanlısı 'ünitaristler' ve otonomi yanlısı 'federalistler' olarak ayrılmış, Münevver Kari, Mahmud Hoca Behbudi gibi Ceditçiler federalist tutum sergilemişlerdir (Andican 2009: 322). Bu durum, siyasi proje olarak öncesine oranla daha açık biçimde bağımsızlık veya ona en yakın olan seçenekleri tercih ettiklerini göstermektedir. Aynı zamanda Cedit hareketinin fraksiyonlara ayrışacak oranda siyasallaştığı da anlaşılmaktadır. Milliyetçilik bu dönemde artık siyasallaşma ayağını da oluşturarak Türkistan'da kendini göstermiştir. Bu siyasallaşmayla, Gaspıralı ve diğer Ceditçilerin bütün bir Türkistan coğrafyasını kapsayacak bir milliyetçilik hayaline en yakın olunan dönem olmuştur. Fakat aralarındaki görüş farklılıkları bu birleşmeye ulaşmalarını engellemiş, devam eden süreçte ise yerel milliyetçiliklerin güç kazandığı ve Türkistan'ın bölündüğü bir yapıya geçilmiştir.

1917 Ekim Devrimi sonrası bu siyasallaşmanın sonuçları görülmüş, Türkistan Özerk Cumhuriyeti ilan edilmiş fakat Bolşeviklerin müdahalesi sonrası bu kısa süreli devletleşme çabası sona ermiştir. 1919 sonrasında bölge adım adım Bolşeviklerin kontrolü altına girmiş ve yeni

Modernist Milliyetçilik Perspektifinden İsmail Gaspiralı'nın Eğitim Reformu ve Cedid Hareketinin Özbekistan Bölgesindeki Yansımaları

---

kadrolarla yeni idari birimler kurulmuştur. Hive ve Buhara'nın özel statüleri sona ermiş, Türkistan bölgesinde Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri ve Halk Cumhuriyetleri kurulmuştur. Türkistan coğrafyasının 1924 tarihinde (özellikle 1936 düzenlemeleri sonrası) Rus yönetimince bölgelere ayrılması ve bu bölgelerde ayrı yönetimler kurulması ile parçalandığı ve ortak bir Türk kimliğinin ortaya çıkma şansının son bulduğu ifade edilebilir. 1924 itibarıyla de Kazak, Türkmen, Özbek ve Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri kurularak bölgenin birliği bir daha sağlanmayacak şekilde parçalanmıştır. Özbekistan'ın içerisinde, ileride ayrılacak olan bir de Tacikistan birimi oluşturulacaktır. Böylece Bolşevikler bir kimlik ve siyasi amaç teşkil ettiğinin farkında olarak Türkistan ismini ortadan kaldırmıştır (Togan 1981: 26). Bu bölünmeyle birimler, Sovyet politikalarının etkisiyle, kendi içlerinde birbirinden farklı kimlik inşa süreçlerine girmiş ve sonraki dönemi de etkileyecek olan farklılaşma başlamıştır. Milliyetçilik ve pan-Türkizm kriminalize edilmiştir; Cedidçilerin amaçladığı ortak Türklük bilinci çerçevesinde milliyetçi bir uyanış ise bu tarih itibarıyla imkânsız hale gelecektir. Bundan sonraki dönem Basmacıların Bolşevikler karşısındaki direnişi şeklinde devam edecek, Cedidçiler ise yoğun baskılarla karşılaşarak ya Türkistan'ı terk etmek zorunda kalacak ya da öldürüleceklerdir.

Türkistan'da Cedid Hareketinin Değerlendirilmesi: Milliyetçilik, Pan-İslamizm, Pan-Türkizm Tartışmaları

19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında milliyetçilik etkisini henüz Doğu Avrupa ve Türkiye'de yeni göstermekte iken Rus etkisi altındaki ve bölünmüş vaziyetteki Türkistan'da bu etki aydın çevreleriyle sınırlı şekildedir. Milliyetçiliğin modernist bir bakış açısıyla yorumlanarak, devlet ile koşut geliştiği düşünülecek olursa, henüz modern devlet yapılanmasına ulaşmamış, hanlıklar ve parçalı siyasal birimler şeklinde, yerel bağlılıklara dayalı kültürlerle örgütlenmiş birimler olması da milli bir kimliğin gelişmesi için elverişli ortamı sunmamaktadır. Örneğin Buhara Hanlığı Emir'inin Kadimci ulemanın Cedid okullarına karşı tutumuna direnemeyerek, okulun kendisi yokken kapatılmış olmasını (Kanlıdere 2014: 556-8) değiştirememesi, merkezi otoritenin yeterince güçlü olmadığını gösterir. Devletleşme ile milliyetçiliğin ilişkisi de bu nedenle önemlidir. Milli eğitimin kurulması ve sürdürülmesi için bunu yapabilecek güce, otoriteye, kurumsal yapıya ve kararlılığa sahip bir yönetimin varlığı gereklidir.

Türkistan Cedid hareketi özelinde, Avrupa’da da halen yeni sayılabilecek olan milliyetçilik kavramının henüz bölgeye gelmediği, öte yandan, komünal/etnik ve teritoryal kimliğin Türkistan Cedidçilerinin gündeminde olduğu ve amaçladıkları sosyokültürel değişimle bu kimliklerdeki değişimi de hedefledikleri söylenebilir (Allworth 1990: 140). Özellikle 1908-1914 arası dönemde, Türkistan’da görev yapmış olan Rus yetkililerden bazılarının raporlarında Cedid hareketi ve Cedid okullarındaki eğitim için ‘gelecekte birleşik bir devlet kurmanın temeli’ni attıkları veya ‘açıkça ayrılıkçı ve ulusal nitelikte düşüncenin yayılması’ni sağladıkları ifadeleri yer almaktadır ki bu, hareketin bu dönemde artık milliyetçi bir karakter kazandığını göstermektedir (Allworth 1990: 132). Cedid hareketinin başlangıçtan itibaren amaçladığı sosyokültürel yenileşme ve modernleşme hamleleri ilerleyen yıllarda pan-Türkist bir hareketin çıkış noktalarını teşkil edecektir. Bu nedenle Cedid hareketinin eğitim, basın-yayın gibi politikaları milliyetçiliğin modernist inşasındaki aşamalar olarak yorumlanabilir. Bu politikalarla, henüz komünal/etnik veya teritoryal kimliklerin olduğu bir coğrafyada, ortak dil ve kültür üzerinden bir kimlik inşası süreci yürütülerek milliyetçi uyanış gerçekleştirilmiştir. Bu noktada, gerçekleşen milli uyanışın etnik kimlik temelinde bir birlik mi hedeflediği yoksa din temelinde mi ele alınacağı bir soru olmuştur.

Cedid hareketinin pan-Türkist mi yoksa pan-İslamist olarak mı nitelenmesi gerektiği konusu literatürde farklı şekillerde yorumlanmıştır. Karpat’a göre bölgenin tarihi ve siyasi gerçeklerinden ötürü Türkistan’da yenilik hareketleri pan-Türkizm’den ziyade pan-İslamizm’e dayanmıştır. (Karpat 2013: 487). Bunun nedeni, Rusların Cedidçileri milliyetçi bir tehdit olarak görmesi nedeniyle karşı politika geliştirmeleri ve Kadimcileri desteklemesidir. Kadimcilerin de yerel siyasi otoritelerle ittifak halinde olması, Cedid hareketini, faaliyetlerini sürdürebilmek için İslami söylemi meşrulaştırıcı olarak kullanmak zorunda bırakmıştır. Roy Cedid hareketini seküler pan-İslamist hareket olarak niteler ve Basmacı isyanından bahsederken dahi bağımsızlık hedefi olmadığından, modern bir milliyetçilik olarak nitelenemeyeceğinden söz eder (Roy 2018: 82). Roy, Cedid hareketinin milliyetçi olmadığı, pan-İslamist olduğu iddiasını Ortaylı’nın analizine de referans vererek açıklarken, Ortaylı’nın yazısına bakıldığında İsmail Gaspıralı’nın pan-İslamizmini açıklarken onun İslam konusundaki bilgisinin azlığına dikkat çekerek (Rusya’daki) Müslüman halkların dayanışmasına önem verdiğini ve burada İslam derken kültürel ve siyasi bir entiteden bahsettiği görülür (Ortaylı 1991: 43). Bu noktada, Cedid hareketini pan-İslamizm ile bağdaştırmak için, ancak Turan’ın yaptığı pan-İslamizm yorumu temel alınabilir. Bu tanıma göre pan-İslamizm, İslami söylemle cilalanmış, ‘ulusçuluk çağında farklı siyasi bileşimler içinde ifadesini bulmuş bir

Modernist Milliyetçilik Perspektifinden İsmail Gaspıralı'nın Eğitim Reformu ve Cedid Hareketinin Özbekistan Bölgesindeki Yansımaları

ön ulusçuluk aşaması'dır (Turan 2016: 533). Zira burada ortaya konulan tüm Müslümanları birleştirme gibi idealden beslenen bir düşünce değil, yoğun bir Müslüman nüfusun İngiltere, Rusya gibi Batılı güçlerin hakimiyeti altında olmalarına karşı gösterilen politik bir tepki, bir savunma mekanizmasıdır (Prens Sabahattin 2007: 150).

Öte yandan Khalid ise Türkistan'daki hareketin sadece pan-İslamist olarak nitelenemeyeceğini, bu kapsamda bir birlik veya örgütlenmenin gerçekleşmediğini, Cedidçilerin aklında da salt pan-İslamist bir kimlik kurgusunun bulunmadığını belirtir (Khalid 1998: 197). Khalid Türkistan'da Cedid hareketini sosyokültürel bir fenomen olarak ve seküler bir hareket olarak tanımlar. Toplumsal kategori algılayışı 'Rus Müslümanları' olduğu için Müslüman kimliği teriminin kullanıldığını belirterek, buna örnek olarak kullanılan dil için dahi 'Müslüman dili' adlandırması yapıldığı örneğini verir (Khalid 1998: 191). Bölgede modern anlamda millet kavramı ancak 1917'den sonra belirginleşmeye ve kullanılmaya başlamıştır (Khalid 1998: 215). Roy'un Türkistan'daki kimlikleri incelerken aşiret bağlarına vurgu yaparak devamlılık arz eden bir etnik kimlik olmadığı iddiasına bu anlamda karşı çıkmış olur zira bölgedeki toplumsal kategori anlayışı etnik temelli değildir. Roy'un iddiasına göre etnik kimlik gibi görünen Tacik, Türkmen, Kazak gibi kimliklerin geçmişleri incelendiğinde etnik değil, dinsel, dilsel gibi çok yapılı farklı unsurlardan oluştukları görülür (Roy 2018: 42-45). Fakat burada, Avrupa bakış açısının egemen olduğu ifade edilebilir zira milliyetçiliğin doğum yeri olarak nitelenebilecek Avrupa'da dahi modern ulus kimliklerin inşası için 19. yüzyıl ve sonrasını beklemek gerekmiştir (Hobsbawm 2006: 305-10; Cannadine 2006: 141-2). Bunun için de modernist milliyetçilerin tespitiyle, ulus-devletin ortaya çıkışı ve bunun ulusu inşa edişinden bahsetmek gerekir. Türkistan bölgesinde ise modern devletin oluşumu gerçekleşmeden bir etnik kimlik veya ulus kimliğinin oluşmasını beklemek bu durumda gerçekçi olmayacaktır. Türkiye örneğinde bakıldığında bile Türk milliyetçiliğinin doğuşunun imparatorluğun dağılma sürecine denk gelmesi ve Akçura veya Gökalp gibi teorisyenlerin Türkcülük üzerine kuramlar geliştirmesi sonucunda bir ulus-kimliğinin inşa edildiği görülür (Georgeon 2005; Üstel 2010; Arai 2022). Bu da gösterir ki oldukça modern bir kimlik olan ulus kimliği, modernizmin ve ulus-devletin bir getirisi olarak ortaya çıkmaktadır.

Bunun yanında, pan-İslamist nitelmesi Rus otoritelerin Türkistan'daki hareketleri nitelenmek için tercih ettiği bir terminolojidir ve bu dönemde Rusya Müslümanları arasında çıkan dinsel, dilsel veya kültürel tüm hareketler Rus devleti tarafından pan-İslamist olarak nitelenir

(Devlet 1999: 157). Bölge tarihsel bağlamda değerlendirildiğinde, modern devletin varlığının olmadığı ve emperyal bir yönetim altında olan Türk grupların, Türklük bilinci geliştirmeleri ve otonomi talebinde bulunmaları bile ön-milliyetçilik olarak değerlendirilebilir. Ayrıca Cedidizmi pan-İslamist bir hareket olarak nitelemek, onun reformizminin aynı zamanda mevcut İslam yorumuna bir eleştiri olduğunu ve modernleşmenin önünde eski dini elitleri gördüğünü, bu kesimin muhafazakarlığına karşı bir yenileşmeyi savunduğunu göz ardı etme riski taşır. Tüm bunlar düşünüldüğünde, İslam'ı kimliğin önemli bir parçası olarak kabul etmekle birlikte, Cedid hareketi bölgedeki Türkleri birleştirme amacı taşıyan, bunun için milli kimliği oluşturma amacıyla dil ve kültür birliği yönünde çalışan bir harekettir ve bu sayede milli uyanışı sağlayarak ileride Türkistan'da ortaya çıkacak milliyetçi akımların başlangıcı olarak görülebilir.

SONUÇ

Milliyetçiliğin Avrupa'yı etkisi altına aldığı 19. yüzyılın sonlarında Avrupa'yı görme şansına sahip olmuş veya Avrupa'daki fikirlerle yayınlar vesilesiyle tanışmış olan Rusya Müslümanları, kendi toplumlarının geri kalmışlığı üzerine düşünmeye başlamışlardı. Rusya Müslümanları nasıl daha iyi bir konuma gelir sorusuna verdiği cevap ve bu amaca ulaşmak için gösterdiği çabayla Gaspıralı İsmail Bey yeni usûlde eğitimin de yer aldığı bir yenileşme hareketi olan Cedidçiliğin bölgede etkili olması konusunda büyük çaba göstermiştir. Cedid hareketi kapsamında Tercüman gazetesi ile yaptığı yayınlar, Usûl-i Cedid okullarında verdiği yenilikçi eğitim ve Türkistan'ı ziyaret ederek Cedidçiliğin yayılması ve yeni elitlerin oluşmasına katkısıyla Rusya Müslümanlarının milli uyanışını başlatmıştır.

Cedid hareketi basın-yayına verdiği önem ve milli eğitimi temel gelişme mecrası olarak alarak, modernist milliyetçiliğin temel varsayımları olan dil birliği, kültür birliği ve bunların sonucu olarak milletin inşası şeklindeki milliyetçilik kuramını doğrular bir durum çizmektedir. Yazı boyunca incelendiği üzere, Cedid hareketi öncelikle basın-yayın yoluyla ortak dilin gelişimi, ortak konuların tartışılmasıyla hayali bir cemaat anlamında Türk kimliğinin yaratılması ve ortak bir kültür paylaşan ve bunun için mücadele eden bir aydın grubunun oluşturulmasını sağlamıştır. Bu aydın grubunun üyeleri kendi bölgelerinde yayıncılık ve eğitim faaliyetleriyle Cedid hareketinin yayılmasını sağlayarak aynı zamanda milli uyanışın da yayılmasını sağlamışlardır.

Yayıncılık faaliyetlerini takiben Cedid okullarının kurulmasıyla eğitim alanında da birliğin sağlanması amaçlanmış, ortak dilde eğitim ve ortak kültürün oluşturulması amaçlanmıştır. Böylece

Modernist Milliyetçilik Perspektifinden İsmail Gaspiralı'nın Eğitim Reformu ve Cedid Hareketinin Özbekistan Bölgesindeki Yansımaları

---

modernist kuramın en etkili araçlardan olarak gördüğü eğitim Cedid hareketi tarafından uygulanmış ve bu vesileyle milli kimliğin inşası yolunda önemli adımlar atılmıştır.

Cedid hareketine karşı hem Türkler arasındaki muhafazakâr Kadimciler hem de asimilasyonist Rus otoriteleri mücadele etmiş, hareketin önüne engeller çıkarmıştır. Bunlar nedeniyle hareketin daha geniş etkiye ulaşması ve belki de tüm Türklerin tek bir çatıda birleşmesi amacı sekteye uğramıştır. Fakat Cedid hareketi, İsmail Bey'in hayal ettiği Türklerin birliği hayaline ulaşamasa da milli uyanışı sağlayarak başarılı olmuştur.

1917'ye kadar aktif olan hareket, Türklük bilincinin oluşmasını ve Türkistan Türklerinin siyasallaşmasını sağlamıştır. Bu yazının temel iddiası olan milli kimliğin inşasının ilk adımları olan ortak dil ve ortak kültürün eğitim, basın-yayın ve aydınlar aracılığıyla gerçekleştirilmesi süreci Cedid hareketi çerçevesinde Kırım ve Türkistan Türkleri arasında gerçekleşmiştir.

EXTENDED ABSTRACT

The new generation of Turks living in the Russian Tsardom, who were living at the end of the 19th century, when nationalism influenced Europe, and who had the chance to see Europe or became acquainted with European ideas through publications, began to think about the backwardness of their own society. The 19th century was a period when, as a result of the Russian Tsardom's expansion policy to the south and east, the Crimean Turks and the Khokand, Bukhara and Khiva Khanates in Turkestan were occupied by the Russian Tsardom, respectively. These defeats prompted the Turks living in the region, especially the Crimean Turks, to think about the reasons for their backwardness that caused these defeats. The education they received in Russian schools, their travels to Istanbul and following publications, as well as the advancement of political developments in the Ottoman state in a liberal line following the developments in Europe, and the influence of youth movements such as the Young Ottomans and Young Turks, Turkestan and Russian Turks, helped them become acquainted with the modern thoughts of the West, has had an impact on people to demand progress in their own regions. The failure of the political and military organizations owned by the Turks in the region to stop the Russian forces, which were relatively few in number but had advanced techniques and superior discipline, caused the entire region to come under Russian control. The reasons for these were seen as an education system that had become scholastic, corrupt economic systems and authoritarian governments that were far from

liberal. Turkish intellectuals, who questioned the underdevelopment in the Turkestan region and thought of solutions in this sense, emphasized the need to develop education and social life in accordance with the requirements of the age. In this sense, the ideas of the period spread throughout the Turkestan geography, especially through the press, and educational activities prepared the emergence of a new elite. In this article, which traces this innovative thought, named the Jadid movement, and the elite that adopted this thought, starting from Ismail Bey Gaspirinski, it is aimed to evaluate the movement according to modernist nationalism perspectives. The Jadid movement envisaged a comprehensive reform movement covering various areas such as education, the status of women, and the press. The data presented by modernist nationalism theorists on the construction of the nation through language and culture, the fact that there are direct reflections in Ismail Bey's *Usûl-u Jadid*, that is, the new method education program, and the press and publication activities of Ismail Bey and Turkestan Jadidists outside of education, enable the Jadid movement to be discussed from the perspective of modernist nationalism. makes it possible.

Modernist theorists of nationalism, who claim that nationalism is a modern concept and that it emerged as a result of changes in social, political and economic fields in the 19th century, especially industrialization and the changes it caused, exhibit an approach that attaches importance to the unity of language and culture. When we look at the theories of Ernest Gellner and Benedict Anderson, the two most well-known names among these, we see that they attach importance to the role of elements such as language, education, intellectual/elite group and press in the construction of nationalism. Gellner (1992), who defines nationalism as the overlap of political and national units, draws attention to the importance of revealing people who speak the same language and thus can understand each other and share a common culture in the construction of the nation. He shows education as the most effective tool to achieve this. Mass education provided in a common language will create a common culture and identity, which will create national consciousness. Providing such mass education is a practice that only the state can carry out with the resources it has, considering the necessary organization and financial burden. Thus, the unity of language, culture and state is also reproduced within the context of Gellner's modernist theory.

Although the Jadid movement is not directly seen as a Turkism or nationalism movement and uses a language within the framework of religious reference such as the freedom and rights of Muslim Turks, the importance this movement attaches to the press and publication and national education as the basic development medium confirms the basic assumptions of modernist

Modernist Milliyetçilik Perspektifinden İsmail Gaspıralı'nın Eğitim Reformu ve Cedid Hareketinin Özbekistan Bölgesindeki Yansımaları

---

nationalism, is drawing. In addition, their struggles on issues such as women's equal participation in life, Muslim Turks' right to autonomy and political representation provide additional data for their evaluation as a nationalist movement. The expression based on Muslim identity has come into widespread use as an identity assigned to this group by the Russian authorities, and beyond that, the definition of Muslim as a unifying identity has been used categorically in a period when ethnic identities were not in use. On this situation, it is seen that there is a separation between the definitions of pan-Islamism and pan-Turkism in the literature.

This article, based on the fact that it is not necessary to reach a definitive answer to the question of whether the Jadid movement is pan-Islamist or pan-Turkist, beyond that, the aims of the Jadid movement for modernization, developing language unity, education, a new intellectual group, press and media activities, and the emergence of nationalism. It reveals that the emergence process has legs. In this respect, the Jadid movement included the emergence processes of nationalism from the modernist perspective. Although the aims and activities were not clearly aimed at political unity or independence, whether due to the political environment in the previous years or due to being in the early stages of the movement, the roles played by the intellectuals from this movement in the Turkism movement after 1905 also show its pan-Turkist side. In this respect, the efforts of İsmail Gaspıralı, the publications of Tercüman newspaper, the new style education and the activities of the Turkestan Jadid movement made a difference in the introduction of national consciousness and ethnic identity into general use. The Jadid movement effectively used education and media as tools in the formation of national consciousness in Turkestan and the creation of the linguistic and cultural unity envisaged by modernist nationalism, as the precursor of the nationalism movement, and thus constituted a turning point for the beginning of nation-building.

KAYNAKÇA

- Ahmet Lütü Efendi. (1989). *Lütü Tarihi*, M. Aktepe (Yayına Hazırlayan), Ankara: TTK.
- Akyol, T. (1993). Ceditçilik, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt VII (211-3), İstanbul.
- Allworth, E. A. (1990). *The Modern Uzbeks*, California: Hoover Institution Press.
- Anderson, B. (1995). *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, İstanbul: Metis Yayınları.
- Andican, A. (2003). *Ceditizmden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Andican, A. (2009). *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*, İstanbul: Doğan Kitap.
- Arai, M. (2022). *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, İstanbul: İletişim.
- Aydın, C. (2021). *İslam Dünyası Fikri: Küresel Bir Entelektüel Tarih Çalışması*, İstanbul: Alfa.
- Baktıaya, A. (2017). *Osmanlı Suriyesi'nde Arapçılığın Doğuşu*, İstanbul: İletişim.
- Barthold, V. V. (1975). *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Ankara: Emel Matbaacılık.
- Benningsen, A. (1986). *Self-determination in Soviet Central Asia Problems and Prospects*, Ankara: METU. Aktaran: Yalçınkaya, A. (2006), *Sömürgecilik-Pan-İslamizm Işığında Türkistan*, İstanbul: Lalezar (173).
- Benningsen, A., Lemercier-Quelquejay, C. (1960). *Les Mouvements Nationaux chez les Musûlmans de Russie*, Paris: Mouton. Aktaran: Olivier, R. (2018). *Yeni Orta Asya*, İstanbul: Metis.
- Bryant, R. (2007). *Tebaadan Vatandaşa: Kıbrıs'ta Modernite ve Milliyetçilik*, İstanbul: İletişim.
- Cannadine, D. (2006). Ritüelin Bağlamı, İcrası ve Anlamı: Britanya Monarşisi ve 'Geleneğin İcadı', 1820 Cıvırı, E. Hobsbawm ve T. Ranger (Ed.), *Geleneğin İcadı* içinde (119-192), İstanbul: Agora.
- Carrere d'Encausse, H. (1994). The Stirring of National Feeling, E. Allworth (Ed.), *Central Asia: 130 Years of Russian Dominance* içinde (172-188), Durham and London: Duke University Press.
- Devlet, N. (1999). *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Devlet, N. (2011). *İsmail Gaspıralı: Unutturulan Türkçü, İslamcı, Modernist*, İstanbul: Başlık Yayın Grubu.
- Ercilasun, A. B. (2014). Gaspıralı İsmail'in Dil Anlayışı, A. Sınar Uğurlu ve S. Kırılı (Ed.), *Her Yıl Bir Büyük Türk Bilgi Şölenleri: 1 / İsmail Gaspıralı* içinde (21-7), Bursa: Türk Ocakları Derneği.
- Gaspıralı, İ. (2016). *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: II, Fikri Eserleri*, Y. Akpınar (Yayına Hazırlayan), İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Gaspıralı, İ. (2017). Türkistan Seyahatleri, Y. Akpınar (Yayına Hazırlayan), *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: III, Dil, Edebiyat, Seyahat Yazıları* içinde (388-478), İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Modernist Milliyetçilik Perspektifinden İsmail Gaspıralı'nın Eğitim Reformu ve Cedid Hareketinin Özbekistan Bölgesindeki Yansımaları

- Gellner, E. (1992). *Uluslar ve Ulusçuluk*, İstanbul: İnsan Yayınları.
- Georgeon, F. (2005). *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri- Yusuf Akçura*, Ankara: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Gülboy, B., Güzel, S. (2024). Savunma ve Yayılma Paradoksu Çerçevesinde Rus Çarlığı'nın Emperyal Jeopolitiği, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 79(3), 1-23. Doi: <https://doi.org/10.33630/ausbf.1349187>
- Gündoğdu, A. (2012). Gaspıralı İsmail Bey ve Türk Aydınlanması, *Düşünce Dünyasında Türkiz Siyaset ve Kültür Dergisi*, Ankara, (17), 11-24.
- Gürbüz Y. (2019). Özbekistan'da Tarih Yazıcılığı ve Millî Kimlik: Özbeklerin Göçü ve Timur Örneğinde, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 19(2), 277- 301.
- Hayit, B. (1987). Sovyetler Birliğindeki Türklüğün ve İslâmın Bugünkü Durumu, *Ondokuz Mayıs University Journal of Education Faculty*, 2(1), 21-32.
- Hobsbawm, E. (2006). Seri Üretim Gelenekler: Avrupa, 1870-1914, E. Hobsbawm ve T.Ranger (Ed.), *Gelenğin İcadı* içinde (305-356), İstanbul: Agora.
- İnalçık, H. (2023). *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, İstanbul: Kronik Yay.
- Kanlıdere, A. (1997). Kazan Tatarları Arasında Tecdit ve Cedit Hareketi (1809-1917), *Türkiye Günlüğü*, (46), 89-96.
- Kanlıdere, A. (2003). Cedidçilik ve Dini İslahçılık (92-96), İsmail Bey Gaspıralı ve Ziya Gökalp Sempozyumları: Bildiriler, Ankara.
- Kanlıdere, A. (2004). İslahçı ve Ceditçi Tanımlamaları Üzerine Bazı Düşünceler, *İsmail Bey Gaspıralı* içinde (255-262), Ankara: Kırım Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları.
- Kanlıdere, A. (2005). Dini Reformculuktan Seküler Reformculuğa: İslahçı ve Ceditçilerin Zihni Serüvenleri (1339-1344), XIV.Türk Tarih Kongresi Ankara: 9-13 Eylül 2002: Kongreye Sunulan Bildiriler, II.Cilt, II.Kısım, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Kanlıdere, A. (2008). Eğitim Merkezli Etkileşim: Osmanlı ve Rusya Türkleri, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, (12), 287-320.
- Kanlıdere, A. (2014). Sırat-i Müstakim Dergisi ve Buhara'da Uyanış (551-560), VIII. Milletlerarası Türkolojin Kongresi, İstanbul: İstanbul University Press.
- Karpat, K. K. (2013). *İslam'ın Siyasallaşması*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kaya, B., Kushmuratov, S. (2020). Cedidçilik Hareketi ve Türkistan'da Yayılmasında Mahmut Hoca Behbudi'nin Rolü, *İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8 (16), 16-27.
- Kedourie, E. (1971). *Avrupada Milliyetçilik*, Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Sosyal İlimler Komisyonu Yayınları.
- Khalid, A. (1998). *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*, California: University of California Press. Doi: <https://doi.org/10.1525/9780520920897>

- Kırımlı, H. (1996). Gaspıralı, İsmail Bey, TDV İslam Ansiklopedisi, (Cilt.13, 392-395) Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı.
- Kydyraliyev, D. (2001). Türkistan'da Ceditçilik Hareketi ve Bunun Türkiye ile Münasebeti, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Lazzarini, E. J. (1992). Beyond Renewal: The Jadid Response to Pressure for Change in the Modern Age, J. A. Gross (Ed.), *Muslims in Central Asia: Expressions of Identity and Change* içinde (151-166), Durham and London: Duke University Press.
- Ortaylı, İ. (1991). Reports and Considerations of Ismail Bey Gaspıralı on Tercüman on Central Asia, *Cahier du Monde Russe*, (32-1), 43-46. Doi: <https://doi.org/10.3406/cmr.1991.2261>
- Ortaylı, İ. (2005). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: Alkım.
- Öztürk, M. (2020). Bolşevik İhtilali Arifesinde Çarlık Rusya'da Müslümanlar Meselesi, *Türkiye-Rusya Araştırmaları Dergisi*, (4), 101-142. Doi: <https://doi.org/10.48068/trad.839057>
- Prens Sabahattin. (2007). İttihad-ı İslam, M. Alkan (Yayına Hazırlayan), *Gönüllü Sürgünden Zorunlu Sürgüne: Bütün Eserleri* içinde (148-151), İstanbul: YKY.
- Robinson, F. (1986). *1500'den Bu Yana İslam Dünyası*, M. Tuncay (Çev.), İstanbul: İletişim.
- Roy, O. (2018). *Yeni Orta Asya*, İstanbul: Metis.
- Sağlam, S. (2019). İsmail Gaspıralı'da Millet ve Milliyetçilik, *21. yüzyılda Eğitim ve Toplum*, 8(24), 437-457.
- Saray, M. (1987). *Gaspıralı İsmail Bey*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Saray, M. (1994). *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Saray, M. (2019). *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Shissler, H. A. (2005). *İki İmparatorluk Arasında: Ahmet Ağaoğlu ve Yeni Türkiye*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Somuncuoğlu, T. (2008). 19.Asır sonu 20.Asır başlarında İdilboyu Tatarlarının Türkistan'daki Faaliyetleri, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, (VIII-2), 87-101.
- Sümer, K. K. (2012). Ağır Yükte Uzun Yol: Kırım'da Ceditçilikten Milli Hareket, *Düşünce Dünyasında Türkiz Siyaset ve Kültür Dergisi*, (17), 231-256.
- Şafakçı, İ. Y. (2014). XIX. yüzyılda Buhara Medreseleri, *Turkish Studies*, 9(4), 1049-1059. Doi: <https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.6851>
- Tekcan, M. (2012). Türkistan-Özbek Ceditçiliği, *Düşünce Dünyasında Türkiz Siyaset ve Kültür Dergisi*, (17), 167-184.
- Togan, Z. V. (1981). *Bugünkü Türkili ve Yakın Tarihi*, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Toprak, S., Öztürk, A. (2019). Kimlik Koruma Mücadelesi Ekseninde Rusya Müslümanlarının Siyasi Faaliyetleri (1905-1917), *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 7(16), 1075-1096. Doi: <https://doi.org/10.33692/avrasyad.543654>

Modernist Milliyetçilik Perspektifinden İsmail Gaspıralı'nın Eğitim Reformu ve Cedid Hareketinin Özbekistan Bölgesindeki Yansımaları

- Tuna, M. Ö. (2002). Gaspıralı V. Il'minskii: Two identity projects for the Muslims of the Russian Empire, *Nationalities Papers*, 30(2), 265-289. Doi: <https://doi.org/10.1080/00905990220140658>
- Turan, N. S. (2016). 'Gerçek ve İllüzyon Arasında': Birinci Dünya Savaşı'na Giden Süreçte Osmanlı İmparatorluğu ve Panislamizm, H. Ertin ve M. İ. Özekmekçi (Ed.), *Nuran Yıldırım Armağan Kitabı* içinde (515-546), İstanbul: BETİM.
- Üstel, F. (2010). *Türk Ocakları (1912-1931): İmparatorluktan Ulu-Devlete Türk Milliyetçiliği*, İstanbul: İletişim.
- Yalçınkaya, A. (2006). *Sömürgecilik-Pan-İslamizm Işığında Türkistan*, İstanbul: Lalezar.

Makale Bilgileri/Article Information

Etik Beyan:	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan edilir.	Ethical Statement:	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Çıkar Çatışması:	Çalışmada kişiler veya kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.	Conflict of Interest:	The authors declare that declare no conflict of interest.
Yazar Katkı Beyanı:	Çalışmanın tamamı yazar tarafından oluşturulmuştur.	Author Contribution Declaration:	The entire study was created by the author.
Mali Destek:	Çalışma için herhangi bir kurum veya projeden mali destek alınmamıştır.	Financial Support:	The study received no financial support from any institution or project.

